

2

**Millî Mücadele
Döneminde
Erzurum**

**Erzurum
During
the National Struggle**

Haluk Selvi

Millî Mücadele Döneminde Erzurum

*Haluk Selvi**

Özet

Anadolu coğrafyası için önemli bir mevkide bulunan Erzurum Vilayeti, Birinci Dünya Savaşı yıllarında; Erzurum (Merkez) Sancağı, Erzincan Sancağı ve Bayezid Sancağı'ndan oluşuyordu. Erzincan ve Bayezid sancakları bu ciltte ayrı başlıklar altında ele alınacağından bu çalışma Erzurum Sancağı'na yoğunlaşarak; Merkez (Erzurum), Pasinler (Hasankale), İspir, Tortum, Namrevan (Narman) ve Hınıs kazalarında meydana gelen olayları inceleyecektir. Öte yandan Vilâyât-ı Şarkıyye ve Karadeniz bölgesi için son derece önemli olan Erzurum Kongresi ciltteki bütün şehirleri ilgilendirdiği için "Doğu Anadolu'da Mütareke ve Millî Teşkilatlanma" başlığı altında ele alınmıştır. Daha çok Kars, Sarıkamış ve Batum'u ilgilendiren Şark Harekâtı ise Elviye-i Selâse içerisinde değerlendirilmiştir. Savaşın ağır yükünü taşımış ve işgali yaşamış olan Erzurum, yeni bir mücadelenin başlayacağı sürece yorgun ve her şeyini kaybetmiş bir durumda girmiştir. Bütün olumsuzluklara rağmen Doğu Anadolu'da millî teşkilatlanmada ve Osmanlı toprak bütünlüğünün korunmasında sürükleyici bir rol üstlenmiştir. Çok hareketli ve uzun bir dönemi, Erzurum gibi bir vilayette belirli bir sayfa aralığında ele almanın ve bütün yönleriyle ortaya koymanın güçlüğü takdir edilecektir. Bu çalışma arşiv belgeleri, dönemin basını, anıları ve konu ile ilgili yapılmış olan eserleri temel alarak Millî Mücadele döneminde Erzurum'u genel bir çerçevede değerlendirmeyi amaç edinmiştir.

Anahtar Kelimeler

Millî Mücadele, Erzurum, Doğu Anadolu, TBMM, Ermeniler

* Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, hselvi[at]sakarya.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3669-8378.

Erzurum During the National Struggle

Abstract

Erzurum Province, located in a significant position in the Anatolian geography, consisted of the Erzurum (Center) Sanjak, Erzincan Sanjak, and Bayezid Sanjak during the years of the First World War. Since the Erzincan and Bayezid Sanjaks will be addressed under separate headings in this volume, this study will focus on the Erzurum Sanjak and examine the events that took place in its districts, including Merkez (Erzurum), Pasinler (Hasankale), İspir, Tortum, Namrevan (Narman), and Hınıs. Furthermore, since the Erzurum Congress was highly significant for the Vilâyet-i Şarkiyye (the Eastern Provinces) and the Black Sea region, it has been addressed under the title "Armistice and the National Organization in the Eastern Anatolia". The Eastern Operation, which mainly concerns Kars, Sarıkamış, and Batum, has been evaluated within the Elviye-i Selâse title. Erzurum, which carried the heavy burden of war and went through occupation, entered into a new struggle in a depleted and lost state. Despite all the hardships, Erzurum played a leading role in the national organization in Eastern Anatolia and protecting the territorial integrity of the Ottoman Empire. It can be appreciated that it is difficult to address and present all aspects of a very dynamic and long period in a province like Erzurum within a specific range of pages. This study aims to evaluate Erzurum during the National Struggle period in a general framework, based on archival documents, the period's press, memories, and works related to the subject.

Keywords

The National Struggle, Erzurum, the Eastern Anatolia, the Grand National Assembly of Türkiye, Armenians

1. Giriş: Erzurum'da Birinci Dünya Savaşının Etkileri ve Yıkım

Erzurum hem coğrafi konumu hem de iktisadi gücü itibarıyla tarih boyunca Anadolu'nun önemli şehirlerinden biri olmuştur. Erzurum müstahkem mevki, İlkçağlardan modern zamanlara kadar doğudan Anadolu'ya girme teşebbüsünde bulunan ordulara karşı Anadolu savunmasının kaderini tayin eden başlıca kaleler olduğundan büyük bir öneme sahiptiler. Erzurum şehri ise, kendi adını taşıyan ovanın güneydoğusunda Palandöken Dağı'nın kuzeyine yaslanmıştır, ovanın en büyük şehri ve Doğu Anadolu'nun en büyük pazarıdır. İran, Kafkasya, Orta Anadolu ve Van gibi bütün önemli merkezlere çıkan yollar mecburen Erzurum'dan geçer. Bu sebeple tarih boyunca Erzurum'a sahip olan güç, Doğu Anadolu'nun anahtarına sahip olmuştur.¹

Bu özelliklerinden dolayı Birinci Dünya Savaşı başladığında çatışmaların merkezinde yer alacak olan Erzurum Vilayeti; Erzurum (Merkez) Sancağı, Erzincan Sancağı ve Bayezid Sancağı'ndan oluşuyordu. Erzurum merkez sancağının 10 kazası bulunuyordu: Merkez Kazası (Erzurum), Pasinler (Hasankale) Kazası, Bayburt Kazası, İspir Kazası, Tercan Kazası, Tortum Kazası, Kiskim (Yusufeli) Kazası, Kiğı Kazası, Namrevan (Narman) Kazası ve Hınıs Kazası. Bu yerleşim birimlerinden Bayburt, Bayezid (Ağrı) ve Erzincan bu eserde ayrı birer birim olarak incelenecek olup, Kiğı Bingöl içerisinde, Tercan Erzincan içerisinde, Yusufeli ise Artvin içerisinde ele alınmıştır. Kısacası bu bölümde Millî Mücadele'de Erzurum başlığı altında; Merkez Kazası (Erzurum), Pasinler (Hasankale) Kazası, İspir Kazası, Tortum Kazası, Namrevan (Narman) Kazası ve Hınıs Kazası ele alınacaktır.

Savaştan hemen önce 1914 yılında Erzurum Vilayeti'nin toplam nüfusu 815.432'dir. Müslümanlar nüfusun %82,56'sını teşkil etmektedir (673.297). Ermeniler 125.657 nüfusla ekseriyet olarak ikinci sırada (%15,4 oranında) yer almaktadırlar. Diğer unsurlarsa küçük azınlıklar oluşturmaktadır; Rum 4.859, Musevî 10, Rum Katolik 5, Ermeni Katolik 8.720, Protestan 2.241, Latin 1, Süryani 88, Keldani 13, Yezidi 517, Kıbtî 24.

¹ TDV İslam Ansiklopedisi, Cevdet Küçük, İstanbul: 1995, "Erzurum" maddesi; Enver Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Ankara: 1992, s. 7.

1914 yılında yapılan nüfus taramasına göre Erzurum merkez sancağının nüfusu şu şekildedir:²

Kaza Adı	İslam	Rum	Ermeni	Musevi	Ermeni Katolik	Protestan /Süryani	Toplam
Erzurum	83.070	1.097	32.751	10	1.308	517	118.763
Hasankale	56.403		10.046				66.449
İspir	40.015		2.920				42.935
Tortum	28.320		507		716		29.543
Narman	28.684	2	556				29.256
Hınıs	33.525		7.779			426	41.754
Genel Toplam	270.017	1.099	54.559	10	2.024	933	328.700

Tablodan anlaşıldığı üzere Müslümanlar Erzurum Sancağı'nda nüfusun %82,14'ünü, Erzurum merkez kazasında ise %67'sini oluşturmaktadır. Merkez kazada Ermeniler genel nüfusun %27,57'sini, sancak genelinde ise %16,59'unu oluşturmaktadır. Ermenilerin Ermenistan'ın merkezlerinden biri olarak gösterdikleri Erzurum Vilayeti'nde, sancağında ve en yüksek oranla beşte bir durumunda oldukları görülmektedir. Bu duruma rağmen Ermeni komiteleri genel savaşın çıkmasını ve bu savaşa Osmanlı Devleti'nin girmesini kendi gelecekleri açısından bir fırsat olarak görmüşlerdir.

1 Kasım 1914'te Doğu Anadolu'da saldırıya geçen Rus kuvvetlerinin hedefi Türk ordusunun dayanak noktası olan Erzurum'u ele geçirmektir. Ruslar, Sarıkamış'ta bozguna uğrayan Türk ordusunun zayıf düşmesinden yararlanarak 16 Şubat 1916'da bunu gerçekleştirdiler. Erzurum'un düşmesi Doğu Cephesi'ndeki savaşlarda Osmanlı ordusu için ağır bir darbe olmuştur. Vilayet ahalisi, Rus kuvvetlerinden destek alan Ermeni çetelerinin katliamından kurtulmak için Anadolu içlerine göç etmek zorunda kalmış, Kayseri, Adana, Sivas ve Tokat taraflarına göç etmeye çalışan binlerce ahali yollarda donarak hayatını kaybetmiştir.

Diğer yandan, Rusların ve Avrupalı devletlerin tahriki ile büyük hayallere kapılmış olan Ermeniler Erzurum'a ayrı bir önem veriyorlar, Erzurum'u kuracakları Büyük Ermenistan'ın önemli bir merkezi olarak kabul ediyorlardı. Savaş başlar başlamaz, Erzurum Vilayeti merkezinde ve Bayezid'de bulunan Ermenilerin büyük bir kısmıyla Osmanlı ordusundan firar edenler Rusya'ya iltica etmiş, teşkilatlanıp silahlandırılan "gönüllü alaylarıyla" Rus kumandanların idaresinde Osmanlı ordusuna taarruz etmişler ve mahallî çetelerle birlikte bölgedeki Osmanlı halkına yapmadıkları mezalim ve katliamı bırakmamışlardı. Ermeniler, Türk ordusunun ulaştırma aracı ve ihtiyaç maddeleri

² Orhan Sakin, *Osmanlı'da Etnik Yapı ve 1914 Nüfusu*, İstanbul: Ekim Yayınları, 2008, s. 199-201.

noksanını gidermekte her türlü zorluğu çıkardılar. Halkın moralini bozmak için Osmanlı Devleti'nin ve müttefiklerinin başarısız olduğu propagandasını yaparak, İtilaf devletlerinin başarısı için kiliselerde dua ettiler. Silahlı olarak evlere saldırarak ihtiyarları, kadınları ve çocukları öldürdüler. Böylece bölgeden cepheye gönderilen askerlerin morallerini bozarak ve onların ailelerinin yanına dönmelerini sağlayarak Türk kuvvetlerinin gücünü azalttılar.³

Rus birlikleriyle birlikte Erzurum'a giren Ermeni birliklerinin ilk işleri, kendilerine karşı tavır takınmış İttihatçıları bulmak ve Rusların eli ile cezalandırmak oldu. Ruslar Erzurum'da 132 kişiyi gözaltına alarak bazılarını Azerbaycan'a ve Sibiryaya sürdüler. Bunlardan suçsuzlukları herkes tarafından bilinen bazı kimseler Tebriz Kapısı civarındaki kale burcunda idam edildiler. Kars ve sınır ötesinden getirilen Ermeniler işgal bölgesine yerleştirildiler. Savunmasız ve Rusların insafına terkedilmiş köylerin ahalisi sistemli bir şekilde yok edildi.⁴ Ermeniler, kendilerine vaat edilen "Büyük Ermenistan"ın kurulma zamanı geldiğine inanarak bölgede nüfus çoğunluğunu sağlamak için çalıştılar.⁵

Erzurum ve kazaları Ermeni zulmü altında ezilirken, 1917 yılı Ekim ayındaki Bolşevik İhtilali neticesinde Çarlık Rusya yıkıldı, Osmanlı Devleti ile Bolşevikler arasında yapılan Brest-Litovsk Antlaşması'na göre, Osmanlı Devleti 1878 sınırlarına kadar olan toprakları alacaktı. Ruslar Erzurum'dan çekilirken, Doğu Anadolu'daki görevlerinden ayrılmayan bir kısım Rus askerleriyle Ermeni gönüllü alaylarını bu bölgede bıraktılar. Ermeniler, kendi gelecekleri için Doğu Anadolu Bölgesini ellerinde bulundurmak istediklerinden bölgedeki Türkler çok zor durumda kaldılar. 1917 yılı Aralık ayında Bulgaristanlı bir Ermeni olan Torkom, Erzurum Merkezi Komutanlığına getirildi. Torkom, Türk halkını korkutmak ve sindirmek amacıyla gösteriler düzenledi ve bir konuşmasında da Ermenilerin bağımsızlığını ilân ettiğini söyledi. Bunun üzerine Rus Kafkas Ordusu Komutanı General Odişelitze tarafından görevinden alınarak Erzurum'dan uzaklaştırıldı. Yerine, Erzurum'u savunmak için Rus ordusu generali üniformasını taşıyan Antranik ile yine Ruslar tarafından Doğu Anadolu illeri vali yardımcılığına atanan Ermeni Doktor Azeryev (Zavrief) gönderildiler. Bu tayinler Erzurum ve çevresinin kontrolünün Ruslar tarafından Ermenilere verildiği anlamına geliyordu. Ermeniler, Rus birliklerinin çekilmesiyle Erzurum'da ihtilâlciler Ermeni birliği oluşturmuşlar ve buna "Ermeni Askerî İttihadi" adını vermişlerdi.⁶

³ *Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyesi*, Yayına Hazırlayan: H. Erdoğan Cengiz, Ankara: 1983, s. 195-199; Enis Şahin, Fikrettin Yavuz, "İngiliz The Times Gazetesi'ne Göre Erzurum'un Ruslar Tarafından İşgali (1916)", *Atatürk Dergisi*, V/3 (Ocak 2007), s. 35.

⁴ Konukçu, *Seçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, s. 386, 734.

⁵ İşgal günlerinde Erzurum'da yaşanan olaylar ilgili olarak bkz. Mevlüt Yüksel, "I. Dünya Savaşı'nda Erzurum'un İlk İşgal Günleri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, XV/37 (2010), ss. 259-287.

⁶ Esir Rus Topçu Kumandanı Yarbay Twerdo Khlebof'un tarihçesinden, Kâzım Karabekir, *Doğunun Kurtuluşu, Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu Sarıkamış, Kars ve Ötesi*, Yayına Hazırlayan: Enver Konukçu,

Brest-Litovk müzakereleri sırasında 3. Ordu Komutanlığı 1. Kafkas Kolordusu Komutanlığına getirilen Kâzım Karabekir Paşa doğunun kurtarılmasıyla görevlendirildi. Kolordu, 1918 Mart'ının ilk haftasında Erzurum Ovası'na inebildi. Albay Morel, Dr. Azaryev ve Antranik'in idaresindeki Ermeni çeteleri Erzurum bölgesinden çekilirken hemen hemen bütün köyleri yakarak Müslüman ahaliyi katlettiler. Türk kuvvetleri 12 Mart 1918'de Erzurum'a girdi fakat Erzurum'un durumu çok kötü idi.⁷ Ermeniler ovadaki vahşet ve cinayetlerini en büyük çapta Erzurum'da işlemişler, şehirde yangınlar çıkararak depoları yakmışlardı. Yalnızca şehir içinde 29 mahallede şehit ettikleri Müslüman sayısı 2.377 kişiye ulaşmıştı. Türk ordusu karşısında her türlü ümitlerini yitiren Ermeniler Erzurum'dan kaçarken rasgeldikleri Müslümanları pek alçakçasına öldürmüşler, birçoğunu da Kars Kapısı'ndaki mahzenlere doldurarak feci bir şekilde katletmişlerdi.⁸

Rus işgali ve peşinden Ermenilerin şehirdeki tahribatı halkı göçe zorlamış, nüfus on binden üç-dört bine kadar inmişti. 1919-1923 yılları arasında, savaş sırasında başka bölgelere göç etmiş olan Müslümanların evlerine dönmeleriyle şehrin nüfusu artmış, bu sayı 1922 yılında on beş bine ulaşmıştı. Bölgeden göç etmiş olan Ermenilerin Erzurum, Van, Bitlis vilayetlerine dönmelerine müsaade edilmemişti. Ermenilerin bu bölgeye gelmeleri şüphesiz ki bir iç karışıklığı ortaya çıkaracak ve vilayetler içerisindeki sükûnu bozacaktı. Bu sebeple bu tarihler arasında Erzurum ve çevresinde Ermeni nüfus bulunmamaktaydı.⁹ Erzurum Vilayeti'nin nüfusu ise 400.000 kişiye yaklaşmaktaydı. Bu rakam, vilayet nüfusunun yarı yarıya azaldığını göstermekteydi. Kurtuluştan sonra nüfus yavaş yavaş artış göstermiş, batıya göçmüş olan mültecilerle beraber Elviye-i Selâse'de Ermeni zulmünden kaçanlar Erzurum Vilayeti'ne göç etmişlerdir. 1922 yılına gelindiğinde Erzurum Vilayeti'nin nüfusu 555.693'e ulaşmıştır. Vilayetteki gayrimüslim nüfusu, tehcir ve Ruslarla kaçışlar sebebiyle 1.000 kişiye inmiştir. Cumhuriyetin doğuda en hızlı gelişen vilayeti Erzurum olmuştur; 1927 nüfus sayımında Erzurum Kazası'nın nüfusu 78.134, şehir merkezinin ise 31.000 kişidir.¹⁰

2. Sosyal ve İktisadi Durum

Erzurum'daki en büyük problemler meskensizlik ve açlıktı. Şehrin kurtarılması sırasında Kâzım Karabekir Paşa sefaleti önleyebilmek için çeşitli tedbirler almış, kurtarılabilen ambarların zarar görmemesi için büyük gayret göstermişti. Doğu Cephesi'nde çekilen bu

Erzurum, 1990, s. 156-165; Tverdohlebov, *Gördüklerim Yaşadıklarım (Erzurum 1917-1918)*, Ankara: 2007.

⁷ Ulvi Ufuk Tosun, "Erzincan ve Erzurum'da Ermeni Vahşeti (1918)", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 19, S. 1 (2015), s. 1-10.

⁸ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3.Ordu Harekâtı*, C. II, Ankara, 1993, s. 467; Yavuz Aslan, "Erzurum'da Ermeni Mezâlimi Hakkında Kantarcızâde Hacı Mustafa'nın Hatıraları", *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi*, 1/6 (1993), s. 89-103.

⁹ ATASE. K. 1118, D.4/28,F. 1, F.2.

¹⁰ Justin McCarthy, *Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus*, Çeviren: İhsan Gürsoy, Ankara: 1995, s. 149; *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu (1500-1927)*, Hazırlayan: Cem Behar, D.İ.E. Tarihi İstatistikler Dizisi, C. II, s. 33.

sıkıntı Osmanlı Devleti'nin içerisinde bulunduğu genel durumun bir göstergesiydi. Uzun süren harp, halkı her bakımdan perişan etmiş, ordunun ve halkın yiyecek sıkıntısını had safhaya çıkarmıştı.

Erzurum, Ermeni zulmünden kurtarılmış ve biraz olsun nefes almıştı. Bir harabeye dönen Erzurum'da, hükûmet dairesi bile dört duvardan ibaret bir hale gelmişti. Kilise Meydanı civarı, İslam mahalleleri yıkılmış, yakılmış, İdadi Mektebi tiyatroya dönüştürülmüş, Lala Paşa Camii dışındaki camiler ambar olarak kullanılmış, süslemeleri kazınmıştı. Şehir, Ruslar tarafından bir merkez olarak kullanıldığından pek çok malzeme getirilerek, Rus subayları yerleştirilmişti. Anadolu'nun hiçbir yerinde Birinci Dünya Savaşı'nın dehşeti Erzurum'daki kadar görülemezdi. Dört yıl boyunca ölüm her yanı sarmış, şark vilayetlerinin iktisadi merkezi yok olmuştu. Harp, hicret, katliamlar, tifüs gibi çeşitli felaketler her şeyi yok etmişti.¹¹

Bu durumu Erzurum'un kaza ve köyleri de yaşıyordu. Erzurum'un kurtarıldığını gören muhacir halk da geri dönmeye başlamış, fakat eski hanelerini bulamamışlardı. Ambarlar bomboştur, köylerde ekilecek mahsul de mevcut değildi ve buralardan şehre göç başlamıştı. Dâhiliye Nezareti bu durumun önüne geçebilmek için vilayetleri uyararak, Erzurum Vilayeti mültecilerinin, yiyecek ve iskân müsaitliğinden dolayı dönmelerine müsaade edilmemesini istemişti (4 Mayıs 1918).¹² Buna rağmen şehir aşırı göç yüzünden köylüleşmiş, ölümden kurtulanlar eski evlerinin harabelerinde birer ikişer oda tamir ederek içine sığınmışlar, geri kalan enkazı yakarak kışı geçirmeye uğraşıyorlardı. Bu sırada Erzurum'da bir hükûmet doktoru ve bir sağlık müdürü olmak üzere iki doktor vardı. Merkez eczanesinin bir odasında hastalar muayene ediliyordu.¹³

Bu olağanüstü şartlar altında Dahiliye Nezareti çeşitli tedbirler almayı düşünmüş ve bölgedeki teftiş heyetine gönderdiği talimatta, idari işlerde orduya gereken yardımın yapılmasını, jandarma ve polisin mahallerine sevkini, mülki idareciler gelene kadar işlerin ordu tarafından idare edilmesini ve iaşenin de ordu tarafından karşılanmasını, gerekli paranın ve yiyeceğin orduya gönderileceğini bildirmişti.¹⁴

10 Nisan 1918'de Kayseri Mutasarrıfı Münir Bey, Erzurum Valiliği'ne tayin edilerek bu olumsuzluklarla mücadele etmesi istendi.¹⁵ Haziran ayı başında Erzurum'da valilik görevine başlayan Münir Bey, ilk olarak vilayet işlerini düzene koymuş; Dâhiliye Nezareti'nden Sivas'a nakledilmiş olan Erzurum Osmanlı Bankası Şubesi'nin bir an evvel Erzurum'a iadesini, vilayet ihtiyacını karşılamaya başlangıç olmak üzere Kars'ta bulunan

¹¹ Ahmet Refik Altunay, *Kafkas Yollarında*, Yayına Hazırlayan: Yunus Zeyrek, Ankara: 1981, s. 47-48.

¹² BOA. DH. ŞFR. 87/23.

¹³ Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s. 165.

¹⁴ BOA. DH. İ. UM. 20-18/12-15.

¹⁵ BOA. MV. 249/68. Münir Bey'in Erzurum Valiliği çalışmaları için bkz. Ömer Erden, "Millî Mücadele Döneminde Erzurum Valisi Münir Bey", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 54 (2015), ss. 653-674.

erzaktan bir kısmının Erzurum'a naklini istemişti. Bunların dışında, vilayette bulunan hayvanların yüksek fiyat karşılığı dahi olsun satışını önlemiş, vilayete acilen memur ve polis gönderilmesini, darüleytam kurulmasını, ticari işlerin kolaylıkla görülmesi için de Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası'nın bir şubesinin Erzurum'da açılmasını Dâhiliye Nezareti'nden istemiştir.¹⁶

30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasıyla bölgede yeni bir durum ortaya çıkmış, Mütareke'nin 7. Ve 24. Maddeleri, Erzurum halkını büyük bir telaş ve kuşkuya sevk etmiştir. Bu maddeler Vilâyât-ı Şarkıyye'yi adeta İtilaf devletlerine ve dolayısıyla Ermenilere teslim ediyordu.¹⁷ Açlık ve sefalet içerisinde bulunan halk için yeni bir mücadele dönemi başlıyordu, buraların Ermenilere verilmemesi için tedbirler alınacaktı. Mütareke gereği boşaltılacak olan Üç Sancak'tan (Kars, Ardahan, Batum), Van, Bitlis, Erzurum ve Trabzon vilayetlerine çekilecek olan ordu birlikleri, yiyecek maddelerini beraberinde götürmeyecek olurlarsa bu naklin sonunda aç kalacaklardı. Bu, açlık çeken bölge halkına ayrı bir yük olacaktı. Ordunun geri çekilişte konaklayacağı Tortum, Erzurum, Hasankale ve Horasan'da kış günlerinde barınılacak yer ve yakacak da mevcut değildi. Erzak ambarlarının geriye taşınması ancak 1919 yılı Mart ayı sonlarında bitebilirdi ve bu olmadıkça Elviye-i Selâse boşaltılamazdı. Ordu daha önce çekildiği takdirde binlerce insan, kışın en şiddetli zamanında Erzurum Ovası'na ve dağlarına götürülüp yiyeceksiz, barınsız ve yakacaksız olarak muhakkak bir ölüme mahkûm edilecekti. Boşaltmanın bir an önce başarıyla tamamlanabilmesi için ordunun yardıma ihtiyacı vardı. Bu desteği Erzurum Vilayeti ahalisi sağlayacak ve boşaltma işinde orduya yardımcı olacaktı.¹⁸

Hükûmet işgalden kurtarılmış bölgelerin ihtiyaçlarını gidermek için 3 Haziran 1918 tarihli bir kararname ile beş milyon liralık bir ödenek tahsis etti. Bu tahsisat Erzincan, Erzurum, Van ve Bitlis'te imar, iskân, resmî binaların inşası, tohumluk, çift hayvanı, tarım araç-gereçleri, tekâlif-i harbiye ve vesait-i nakliye mazbataları karşılıklarının ödenmesi için kullanılacaktı. Bu ödeneğin bir program dâhilinde dağıtım ve yönetimini için Vilâyât-ı Müstahlasa Müfettiş-i Umûmiliği kuruldu, ancak müfettişlik çalışanları bölgeye gidemedi ve başkentten işleri yürütmeye çalıştılar. Kurulmasıyla hedeflenen faydalar elde edilemeyen Müfettişlik, mütarekeden sonra 9 Aralık 1918 tarihinde lağvedildiğinden yetkileri Muhacirîn Müdüriyet-i Umûmiyesine verildi.¹⁹ Böylece bölgeye atanan idareciler ve halk sorunlarına kendi çözümünü bulmak zorunda bırakıldı.

¹⁶ BOA. MV. 213/16; DH. İ. UM. 20-17/12-56; 20-17/12-4.

¹⁷ Vilâyât-ı Şarkıyye meselesinin tarihi gelişimi ile ilgili olarak bakınız: Enis Şahin, "Vilâyât-ı Şarkıyye Meselesi", *Tarih Yolunda Bir Ömür Prof. Dr. İsmail Özçelik'e Armağan*, Ankara: 2019, ss. 187-209.

¹⁸ Tevfik Bıyıkoğlu, *Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, Ankara: 1962, s. 159-160.

¹⁹ Tuncay Öğün, *Unutulmuş Bir Göç Trajedisi Vilayât-ı Şarkıyye Mültecileri (1915-1923)*, Ankara: 2004, s. 107-111.

1919 yılı sonunda Erzurum Vilayeti'nin kötü durumunun giderilmesi konusunda çeşitli tedbirler alınmış, Meclis-i Mebusan'ın 28 Şubat 1920 tarihli toplantısında işgalden kurtarılmış bölgeler için bütçeye bir milyon lira ilâve edilmesi kararlaştırılmıştı.²⁰ Hükûmetin 1919 yılı içerisinde aldığı buna benzer tedbirler yeterli olmamış, yiyecek ve para sıkıntısı 1920 yılından sonra da devam etmiştir. 1920 yılı başında Erzurum halkı hala sefalet içerisindeydi, özellikle sağlık durumu çok bozuktu. Ahalinin büyük bir kısmı Rus işgalinin eseri olan frengi hastalığına yakalanmıştı. Ayrıca Rus ordusunun Erzurum'u tahliyesi sırasında bırakmış olduğu malzeme de hükûmet tarafından toplattırılmadığından temel ihtiyaçlar karşılanamıyordu. İş ve sanat kolları gibi tarım da yok olma derecesine gelmişti.²¹

Erzurum'a yapılacak yardımın gelmediğini gören Vali Reşit Paşa, 10 Şubat 1920'de Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta, hava sıcaklığının sıfırın altında 25 dereceye düştüğü Erzurum'da muhtaçlara verilecek ekmek kalmadığından, vilayet kasasının boş olduğundan, jandarmalara maaş verilemediğinden bahsediyor ve Mart ayına kadar yiyecek için yardımın, bir-iki güne kadar da maaşların gönderilmesini istiyordu.²² TBMM maddi sıkıntı içerisinde bulunduğu için mültecilerle yakından ilgilenememişti. Bu konunun hemen halledilmesini isteyen Erzurum mebusları Durak, Salih, Hüseyin Avni, Süleyman Necati ve İsmail Beylerle diğer 70 mebus 20 Haziran 1920'de Meclis'e sundukları takrirle, mültecilerin yaralarının hemen sarılmasını istemişler, fakat bundan da bir netice alamamışlardı.²³

Şehrin sağlık durumuna gelince; frengi hastalığı Erzurum'da en sık görülen hastalıktı. Hastalıklarla mücadele için 15. Kolordu emrinde 500 yataklı bir askerî hastane vardı fakat bu hastane tabip ve diğer sağlık personeli yönünden noksandı. Bu hastanede sivil hastalara da bakılıyordu.²⁴ Şark Harekâtı sırasında bu hastanenin yatak sayısı 300'e indirilmiş, Erzurum ve çevresinde sivil tabip olmadığından birlik ve kurumlara çift tabip verilememişti. Bu eksiklik yüzünden çeşitli yerlerde sağlık merkezleri teşkil olunamamıştı. Harekât sırasında yaygın hale gelen humma hastalığı ile mücadele edilmiştir.²⁵ 1920 yılı Mayıs ayında bölgedeki 100 kadar ebe kurstan geçirilerek diploma verilmiş, sıhhiye astsubayı ve baytar yardımcılarını için kimsesiz çocuklar yetiştirilmiştir.²⁶ 1920 yılının son aylarında, Erzurum'da çiçek hastalığının artması üzerine Belde Eczanesi ile Sıhhiye Dairesi'nde ve Gureba Hastanesi'nde aşı yapılmaya başlanmıştı.²⁷ Asayişsizliğe sebep olan sarhoşluğun önüne geçebilmek için meyhaneler, Kâzım

²⁰ Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri (MMZC.), D: 4, C. I, İ: 15 (28 Şubat 1336/1920), s. 260.

²¹ Vakıf, 21 Kânunievvel 1335/21 Aralık 1919, No: 763.

²² BOA. DH. İ. UM. 20-2/2-49, 238.

²³ TBMM. Zabıt Cerideleri (TBMM. ZC.), D: 1, C. X, İ: 40 (20.6.1336/1920), s. 419-424.

²⁴ *Türk İstiklâl Harbi*, İdari Faaliyetler, C. VII, Ankara: 1975, s. 513-516.

²⁵ *Türk İstiklâl Harbi*, İdari Faaliyetler, C. VII, s. 547-550.

²⁶ Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s. 678.

²⁷ Albayrak, 27 Kânunievvel 1336/27 Aralık 1920, Sayı: 124.

Karabekir Paşa tarafından kapatılmış, iki Rum meyhaneci de Trabzon'a gönderilmişti. Böylece asayişsizlik ortadan kaldırılmıştı.²⁸ Sağlık teşkilâtının güçlendirilmesi için 1921 yılında da çalışmalar devam etmiştir. Mayıs ayı içerisinde Erzurum'da bir Sıhhiye Mektebi açılmış, Trabzon ve Vilâyât-ı Şarkiyye'nin diğer bölgelerinden altışar talebenin bu okula gönderilmesi kararlaştırılmıştır.²⁹ 26 Kasım'da Erzurum'da kuduz hastanesi ve aşı hazırlama yeri açılmış, böylece Erzurum halkının bu iş için Sivas'a kadar gitmesine lüzum kalmamıştır.³⁰

1922 yılı içerisinde bütün Türkiye'yi içerisine alan iktisadi buhran, Erzurum'u da etkilemiş, tüccarlar iflâsın eşiğine gelmiş, bu durum fiyat artışına sebep olduğu için halkın tamamı zarar görmüştür.³¹ Erzurum halkı Millî Mücadele'nin çekirdeği olan millî faaliyetlerini bu sosyal ve iktisadi yapı içerisinde gerçekleştirmeye çalışmışlardır.

Bu ağır yükümlülük altındaki Erzurum ve kazalarının iâşe ve mesken ihtiyaçları Millî Mücadele boyunca devam etmiştir. Bu sıkıntıların giderilmesi için İstanbul'dan yardımlar gönderilmeye çalışılmıştır. Bunlardan en önemli hizmetlerde bulunan Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'dir. Mütarekeden sonra Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Merkezi Anadolu'da çeşitli bölgelere yardımda bulunmuş, bu amaçla 8 Haziran 1919'da Vilâyât-ı Şarkiyye'ye üç heyet gönderme kararı almıştır. 12 Haziran 1919'da Erzurum'a gidecek olan heyet Dr. Lütfi Bey'in başkanlığında oluşturulmuştur. Beraberinde birçok erzak ve ilaç bulunduran heyet 7 Temmuz'da İstanbul'dan hareket etmiş, ancak 25 Ağustos'ta gecikmeli olarak Erzurum'a ulaşabilmiştir. Hilâl-i Ahmer Heyeti Erzurum'a geldikten sonra her gün 12-14 saatleri arasında kadınları ve 14-17 saatleri arasında da erkekleri muayeneye etmiştir. Erzurum'a gelen heyetin yanında ilaçtan başka otuz bin kat çamaşır ve kırk ton erzak bulunuyordu. Getirilen çamaşırlardan altı-yedi bin katı Erzurum şehrinde tespit edilen muhtaçlara dağıtılmıştır.³² Cemiyet çalışanları Ekim ayında Erzurum'dan ayrılmıştır. Bundan bir yıl sonra Erzurum'un ileri gelenleri Erzurum halkının kötü durumunu iyileştirmek için Hilâl-i Ahmer Cemiyetinin bir şubesini açmışlardı. 18 Mayıs 1920'de Müdafaa-i Hukuk binasında toplanan Erzurumlular, on kişilik bir idare heyeti seçerek çalışmalara başlamışlardı.³³ Erzurum Hilâl-i Ahmer Cemiyeti yalnızca Erzurum'daki muhtaçlara yardımla kalmamış, Ankara ve Konya havalisine göçmüş olan Erzurumlulara da yardımlarda bulunmuştur.³⁴

²⁸ Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 722.

²⁹ Vakıf, 20 Mayıs 1337/1921, No: 1239.

³⁰ Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, C. II, s. 1005.

³¹ Cumhurbaşkanlığı Arşivi (C.A.), A.III- 7-b, D.20, F.16.

³² BOA. DH. KMS. 53-1/69; Albayrak, 4 Eylül 1919, Sayı: 25; 20 Ekim 1919, Sayı: 48; İleri, 27 Temmuz, 1919, No: 175; 26 Ağustos 1919, No: 205.

³³ Albayrak, 21 Mayıs 1336/1920, Sayı: 94; Enis Şahin, "Birinci Dünya Savaşı'ndan Sonra Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Vilâyât-ı Şarkiyye'deki Yardım Faaliyetleri-İleri Gazetesi'ne Göre-", *Atatürk Üniv. Ata. İlk. ve İnk. Tar. Enst. Dergisi*, C. I, S. 6 (Erzurum 1993), s. 58-70.

³⁴ Hakimiyet-i Milliye, 8 Temmuz 1337/1921, No: 230.

3. İdari Durum

Erzurum, bulunduğu konum ve büyüklüğü sebebiyle daima kabiliyetli valiler gerektirmiştir. Birinci Dünya Savaşı yıllarında Erzurum'da vali olarak bulunan kişiler Tahsin Bey (1914-1916), Mithat Bey (1916-1917) ve Refet Bey (1917-1918)'dir. Erzurum kurtulduktan sonra 10 Nisan 1918'de Münir Bey vali olarak atanmıştır. Münir Bey, Kâzım Karabekir Paşa ile uyum içinde çalışınca ve müdafaa-i hukuk ile kongre çalışmalarına destek verince 1919 Haziran'ında Dahiliye Nazırı Ali Kemal tarafından azledilmiştir. Valilik yaklaşık iki ay Kadı Hurşit Efendi'nin vekâletinde kalmıştır. Kongre günlerinde Erzurum Valiliği'ne Ahmet Reşit Paşa atanmıştı. Reşit Paşa başlangıçta Millî Mücadele'ye karşı sert çıkışlar yaptıysa da sonradan ikna edilmiş ve bir yıl kadar valilik görevini sürdürmüştür. Kâzım Karabekir Paşa'nın isteği üzerine Reşit Paşa yetersizliğinden dolayı bir daha devlet kademelerinde görev verilmemek üzere 8 Haziran 1920'de emekli edilmiş, yerine kısa bir süre için vekâleten Kâzım Karabekir Paşa getirilmiştir.

Millî Mücadele döneminde Erzurum'da en yoğun ve sıkı günlerin yaşandığı Haziran 1920-Mayıs 1921 günlerinde vali, Kapancızade Hamid Bey'dir. 14 Ekim 1920'de Valiliğe Hamid Bey'in tayini ile vilayet işleri biraz daha düzelmiştir. Hamid Bey vilayet ihtiyaçlarını temin edebilmek için Vilayet Genel Meclisi'ni toplantıya çağırarak, vilayetin yeniden tanzim ve ıslahı için gerekli çalışmalara başlanmasını bu meclisten istemiştir. Ayrıca belediye nezdinde de teşebbüslerde bulunarak, şehir merkezinde yapılacak imar çalışmalarına bir an önce başlanmasını sağlamıştır.³⁵ 1921 yılının Mayıs ayına kadar valilik görevinde kalacak olan Hamid Bey şehrin birçok ihtiyacını gidermekte başarılı olacak ancak Kâzım Karabekir Paşa ile bazı konularda anlaşamayınca, Erzurumluların muhalefetine rağmen görevden alınarak Elâzığ Valiliği'ne atanacaktır. Bir yandan Şark Harekâtı, öte yandan Bolşeviklik propagandası ve Envercilik cereyanı, bu dönemde Erzurum'da esen sert rüzgârlar ve tartışmalar onun döneminde cereyan etmiş, bu çatışmalar vali ile Kâzım Karabekir Paşa'yı karşı karşıya getirmiştir.³⁶

Dönem boyunca Doğu Anadolu'da, özellikle Rus işgalinden kurtarılan bölgelerde, ordu kadroları da dahil olmak üzere idareci ve memur eksikliği çekilmiştir. 17 Aralık 1919'da Harbiye Nezareti'ne müracaat eden Mustafa Kemal Paşa, Anadolu'da bulunan boşlukların doldurulmasını, özellikle kurmay subay ve doktor sınıfında personelle yardım edilmesini istemişti.³⁷ Kâzım Karabekir Paşa da, 17 Temmuz 1920'de 15. Kolordu Vekâleti'ne gönderdiği telgrafta, doğu vilayetlerinin kuvvetli bir kolordunun yiyeceğini temin ettiklerinden dolayı memurlara maaş veremediklerini belirterek, Van'ın Erzurum'a, Bitlis'in Diyarbakır'a bağlanmasını, bazı lüzumsuz kazaların kaldırılmasını ve

³⁵ Albayrak, 11 Kânunusani 1337/1921, Sayı: 126.

³⁶ Hamit Bey'in hayatı ve Erzurum valiliğindeki faaliyetleri ile ilgili olarak bkz. Halit Eken, *Bir Millî Mücadele Valisi ve Anıları: Kapancızade Hamit Bey*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2008.

³⁷ ATASE. K.256, D.6/5, F.41.

jandarma ile polisin birleştirilerek mümkün olduğu kadar az memurla iş görülmesi gerektiğini bildirmiş, aynı talebini 24 Temmuz'da Dahiliye Vekâleti'ne de iletmişti. Kâzım Karabekir Paşa'nın bu isteği Dahiliye Vekâlet'i tarafından uygun görülmemiş, barışa kadar durumun idare edilmesi bildirilmişti.³⁸

Erzurum'da bulunan memurlar, 1920 yılının ilk aylarından itibaren yedi ay maaş alamamışlar ve perişan bir duruma düşmüşlerdi. Vali Reşit Paşa, vilayet ihtiyaçlarının giderilmesi için pek fazla gayret göstermemiş,³⁹ bu problemler Hamid Bey'in valilik görevine başlamasıyla çözülmeye başlanmıştır. Hamid Bey ilk olarak, yedi aydan beri maaş alamayan ve sefalet içerisinde bulunan memurların durumlarının iyileştirilmesi işi ile meşgul oldu. Dilenci durumuna düşmüş memurların maaşlarının ödenmesi için kaynak arayan Hamid Bey, aşar vergisinden toplanan paralarla bu maaşları ödemeyi düşündü. Bu sebeple Maliye Vekâleti'ne müracaat etti. Fakat vekâlet, aşar vergisinin askerî masraflara tahsis edildiğini ve mahalli işlerde kullanılamayacağını bildirerek, vilayet masraflarını karşılamak için ya ödemelerin hızlandırılmasını ya da memur kadrosunun azaltılmasını tavsiye etmiştir.⁴⁰

Vali Hamid Bey, Erzurum Vilayeti kazalarının faaliyetlerini de kontrol ederek kaymakamlardan çalışmalarına ait aylık raporlar istedi. Vilayetin istediği ilk raporda, kazanın coğrafi durumu, nüfus, servet kaynakları, ziraatı, ticareti, halkın sosyal durumu tafsilâtıyla belirtilecek, daha sonraki raporlarda çeşitli idari şubelerde yapılan faaliyet açıklanacaktı. İlk aylarda gelen raporlar, Vali Hamid Bey tarafından incelenmiş, görülen eksiklikler ilgililere bildirilmiştir. Edinilen ilk bilgilere göre, Erzurum Vilayeti dahilinde üzerine düşen görevi hakkıyla yapan sadece üç kaymakam bulunuyordu. Raporlarda görülen eksikliklerin giderilmesi için kaymakamların bir araya getirilerek vilayet merkezinde bir kongre yapılmasına karar verildi. 1921 yılı Temmuz ayı içerisinde yapılması planlanan bu kongre, Vali Hamid Bey'in görevden alınmasından dolayı yapılamadı.⁴¹

Erzurum'da kurtuluştan sonra belediye hizmetlerini yürütmek üzere Zakir (Gürbüz) Bey belediye başkanlığına getirilmişti. 1918-1921 yıllarında belediye başkanlığı yapan Zakir Bey, Millî Mücadele sırasında önemli hayır işlerinde bulunmuş, evleri dolaşarak halkı teşkilatlandırmaya çalışmıştır. 1921-1926 yıllarında ise bu görevi M. Nafiz (Dumlu) Bey yerine getirmiştir. Diğer taraftan Kâzım Karabekir Paşa da Erzurum'un belediye işlerini yürütmek konusunda ordu imkânlarını kullandırmıştır.⁴²

³⁸ ATASE. K.815, D.11/69, F.5, F.5-1, F.5-3.

³⁹ Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 661.

⁴⁰ Eken, *Bir Millî Mücadele Valisi*, s. 196.

⁴¹ Eken, *Bir Millî Mücadele Valisi*, s. 196-198.

⁴² Millî Mücadele Dönemi'nde Erzurum'da belediye hizmetleri ile ilgili olarak bkz. Murat Küçükuşurlu, *Erzurum Belediyesi Tarihi*, I, İstanbul, 2008, ss. 270-297.

1921 yılının Mayıs ayında, Kâzım Karabekir Paşa'nın şikâyetleri üzerine⁴³ Vali Hamid Bey görevinden alınmış, yerine 1 Temmuz 1921'de eski Erzurum Valisi Münir Bey tayin edilmiştir.⁴⁴ Münir Bey de elinden geldiği kadar vilayet işlerini düzenlemeye çalışmış fakat Hamid Bey kadar aktif olamamıştır. Münir Bey'in ikinci defa Erzurum'a vali olması bazı tartışmaları da peşinden getirecek, Münir Bey pasif bir vali olmakla itham edilecektir. Bir yıl sonra Erzurum valisi olarak Sabit Bey'i görüyoruz (16 Nisan 1922-19 Ağustos 1923). Cumhuriyetin ilk Erzurum Valisi ise Zühtü Bey'dir ve beş yıl burada görev yapmıştır.⁴⁵

Batı Cephesi'ndeki olağanüstü durum dolayısıyla, zafere kadar hem maddî açıdan hem de idarî açıdan Erzurum Vilayeti'nin durumunda bir düzelme olmamıştır. Bu buhran Türkiye'nin tamamını kapsıyordu fakat doğu sınırlarını emniyet içerisine aldığı için Erzurum nispeten daha iyi durumdaydı.

4. Erzurum'da Millî Teşkilatlanma

4.1. İstihlas-ı Vatan Cemiyeti

Doğu Anadolu Bölgesi'nin Osmanlı Devleti'nden koparıma tehlikesine karşı, Erzurum'da ilk millî teşkilatlanma Mondros Mütarekesi imzalanmadan, Birinci Dünya Savaşı'nın son aylarında başlamıştır. İktidarda bulunan İttihat ve Terakki Fırkası, savaşın son aylarında Anadolu'da çeşitli vilayetlerde, her ihtimale karşı gizli teşkilat yapılanması yönünde çalışmalarda bulunmuştur. Bu amaçla, Yenibahçeli Nail Bey Batum'a, Filibeli Hilmi Bey Erzurum'a, tüccar Cafer Bey Trabzon'a gönderilmiştir. Mütareke imzalanıp fırka kapatıldıktan sonra, İttihatçılardan bir kısmı yurt dışına kaçmış, bir kısmı da Anadolu'ya geçerek çalışmalarına burada devam etmişlerdi. Erzurum ve Trabzon şehirleri, Anadolu'ya geçen İttihatçılar için önemli merkezler olmuş, Enver Paşa 19 Aralık 1918'de Erzurum'da bulunan İttihatçı Miralay Halid, Miralay Rüştü ve Süleyman Necati Beylere gönderdiği talimatta, teşkilat yapılarak şuralar hükûmeti kurulmasını istemiştir. Bu talimat üzerine Erzurum, Trabzon ve Kars ileri gelenlerinden oluşan heyetler Ardahan Kongresi'nde bir araya gelmişlerdir.⁴⁶

Elviye-i Selâse'deki teşkilatlanma ve Mondros Mütarekesi'nin haksız bir şekilde uygulanmaya başlanması, Erzurum'da teşkilatlanmaya hız kazandırmıştır. Erzurum halkının bilinçlendirilmesinde ve teşkilatlanmasında daha çok Erzurum dışından gelen Erzurumlular önyak olmuşlardır. Süleyman Necati (Güneri), Dursunbeyzade Cevad, Küçük Kâzım (Yurdalan), Hüseyin Avni (Ulaş) Beyler bunlardan birkaçıdır. Konya'da

⁴³ C.A., A:III- 7-b, D:20, F:33-1.

⁴⁴ Tevhid-i Efkâr, 1 Temmuz 1337/1921, No: 28 (3056). 3 Haziran 1921'de Erzurum Kadılığı'na Hürşid Efendi yeniden tayin edilmişti. Tevhid-i Efkâr, 5 Haziran 1337/1921, No: 4 (3032).

⁴⁵ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı, Bakanlar Kurulu Kataloğu, C. I, II, Ankara, 1985; Kâmil Erdeha, *Millî Mücadelede Vilâyetler ve Valiler*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1975, s. 63-65.

⁴⁶ Hüsamettin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, Yayına Hazırlayan: Samih Nafiz Tansu, İstanbul: 1964, s. 208-209.

İttihat ve Terakki Okulları Müdürlüğü'nde bulunan Süleyman Necati Bey, Osmanlı Devleti'nin savaşta mağlup olacağını anlamış ve Erzurum'a giderek teşkilat yapacak güvenilir birini aramıştır. Bu yolculuk sırasında Trabzon'a uğrayan Süleyman Necati Bey, buradaki millî teşkilatlanmayı görerek, Binbaşı Kâzım (Yurdalan) Bey ile görüşmüş ve bu çalışmalardan etkilenmiştir. Süleyman Necati Bey, 7 Ekim 1918'de Erzurum'a gelmiş ve bir hafta içerisinde dört sınıflı Albayrak Mektebi'ni açmıştır.⁴⁷

Süleyman Necati Bey'in Erzurum'a geldiği günlerde Mondros Mütarekesi imzalanmış ve bu mütarekenin 24. maddesi Erzurum'un önde gelenleri tarafından Vilâyât-ı Şarkiyye'nin Ermenilere verileceği şeklinde değerlendirilmiştir. Bunun üzerine Süleyman Necati Bey, Hastane Baştabibi Doktor Fuat Sabit, 3. Fırka Kumandanı Halid ve İsmail Hakkı Beylerle birlikte bir cemiyet kurmaya karar vermiş ve cemiyet nizamname ve beyannamesini hazırlamışlardı. Başlangıçta cemiyetin resmi bir şekilde açılması düşünülmüş, bu sebeple Vali Münir Bey'e müracaat edilmiştir. İstihlas-ı Vatan Cemiyeti adı altında kurulan gizli teşkilatın ilk heyet-i merkeziyesinde Nalbandzade İsmail Hakkı, Süleyman Necati, emekli Binbaşı İdris Beyler ve Alay Müftüsü Nusret Efendi bulunuyordu. Bir müddet sonra Nusret Efendi Bolu'ya, İdris Bey de ticaret için köylere gitmiş olduğundan Süleyman Necati ve İsmail Hakkı Beyler merkezde yalnız kalmışlardı. Fakat cemiyet kısa zamanda genişlemiş ve Elviye-i Selâse ile sıkı ilişkiler içerisine girmiştir.

Miralay Halid Bey, bazen Narman'dan Erzurum'a gelerek cemiyetin toplantılarına katılıyordu. Civar vilayetler ve Elviye-i Selâse'de bulunanlarla haberleşmenin yapılabilmesi için bir şifre de temin edilmişti. Ebulhindili Cafer Bey'in yetmiş kişiden oluşan müfrezesi, hudut içerisinde faaliyete başlamak için Halid Bey'e müracaat etmiş ve bu teklif kabul edilmişti.⁴⁸ Halid Bey onlara müstakil vazifeler vererek bölgedeki ilk Kuvâ-yı Milliye'nin çekirdeğini oluşturmuştur. Müfreme, askeri hususlarda Halid Bey'e bağlı bulunuyor, siyasi işlerde Erzurum'daki İstihlas-ı Vatan Cemiyeti'nden talimat alıyordu.⁴⁹

Hudutta Halid Bey, hudut içerisinde Erzurum Müfrezesi ile Erzurum'da kurulan İstihlas-ı Vatan Cemiyeti bir faaliyet çemberi meydana getirmişlerdi. Maksat, Ermenileri huduttan uzak tutmak ve şura perdesi altında Ermeni çetelerinin çalışmalarına engel olmaktı. Bu teşkilatı daha da güçlendirmek için 9. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa ile temasa geçilmişti. Yakup Şevki Paşa, Cenubi Garbi Kafkas Hükûmeti'ni silah, cephane, para vererek destekliyor ve Erzurum'da da böyle bir teşekkül oluşturulmasını istiyordu. Paşa, Erzurum Müftüsü Sadık Efendi'yi çağırarak bu maksadını söylemiş, müftü de bu durumu Vali Münir Bey'e iletmişti.⁵⁰ Vali, Ordu Komutanı ve Belediye Başkanı bu

⁴⁷ Güneri, *Hatıra Defteri*, s. 3-7.

⁴⁸ ATASE. K. 721, D. 31/18, F. 1-73.

⁴⁹ Güneri, *Hatıra Defteri*, s. 23-24.

⁵⁰ Fahrettin Kırzioğlu, *Millî Mücadelede Kars*, I. Kitap, Belgeler, İstanbul: 1960, s. 46; Dursunoğlu, *Millî Mücadelede Erzurum*, s. 27, 58.

faaliyetlere destek vermekle beraber Erzurum'da bir grup, özellikle Hürriyet ve İtilaf taraftarları bu yapılanmayı kabul etmeyerek bunu bir İttihatçı oyunu olarak kabul edip karşı duracaklar, halkın bu örgütlenmeden uzak durmasını telkin edeceklerdir.

Erzurum'da kurulan bu ilk teşkilat daha sonra kurulacak olan Vilâyât-ı Şarkiyye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti için zemin hazırlamış, bu cemiyetin kuruluşunu kolaylaştırmıştır. İstihlas-ı Vatan Cemiyeti'nin kurulmasıyla birlikte faaliyete başlayan *Albayrak* gazetesi de Erzurum'da Millî Mücadele boyunca halkı yönlendirmiş ve bu suretle Erzurum'daki teşkilatlanmada önemli bir rol oynamıştır.

4.2. Vilâyât-ı Şarkiyye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Erzurum Şubesi ve Vilayet Kongresi

Erzurum'da millî örgütlenme, Vilâyât-ı Şarkiyye MHMC merkezinden, onun bir şubesini Erzurum'da açma yetkisini almış olan Dursunbeyzade Cevad Bey'in Erzurum'a gelmesiyle değişmiş ve Vilâyât-ı Şarkiyye MHMC'nin bir şubesinin açılması için faaliyetler başlamıştı. Erzurum'da teşkilat için halkın nabzını yoklayan Cevad Bey, *Albayrak* gazetesi sahibi Süleyman Necati Bey'in bazı teşebbüslerde bulunduğunu fakat bir netice alamadığını, bu sebeple gizli bir teşkilat kurduğunu duymuştur. Cevad Bey, bu işin aslını öğrenmek ve düşüncelerine uygun bulursa ona katılmak için Süleyman Necati Bey ile görüşmüştür. Cevad Bey, bir iki gün içerisinde Erzurum'un hukukçu, doktor, baytar, öğretmen ve subay birçok ileri geleni ile görüşmüş, hemen her akşam toplanarak bu konuları tartışmışlar ve neticede Cevad Bey'in elindeki salahiyyete dayanarak Vilâyât-ı Şarkiyye MHMC'nin bir şubesini açmaya karar vermişlerdir. Bununla hiç olmazsa halkı bir fikir etrafında toplayabilmeyi ve bozguncu fikirlerin önüne geçmeyi düşünmüşlerdir.

Cemiyetin kurulması ile ilgili valilikten izin alındıktan sonra, 6 Mart 1919'da eski Asar-ı Terakki Mektebi'nde ilk toplantı yapıldı. Reisliğe İbrahim Hakkı torunlarından Hacı Fehim Efendi, muhasipliğe Karslı Hatipoğullarından Süleyman Bey ve kâtipliğe de Dursunbeyzade Cevad Bey seçildi. Cemiyet ilk iş olarak, 9 Mart tarihli bir beyannameyi bütün doğu vilayetlerine yayınladı. Bu beyanname, bu toprakların sahiplerinin kimler olduğunu memleketin her tarafında tesadüf edilen çifte minareler, kümbetler gibi dini ve millî abidelerin pek açık bir dille, yarının hükmünü verecek olanlara ifade etmekte olduğu; Ermeni iddialarının harsi ve medeni hiçbir eser bırakmayan ve tarihin henüz pek karanlık günlerinde milliyet derecesini bulamayan Ermeni derebeyliğine istinat etmekle batıl bulunduğu ve tehirden Ermenilerin mesul olduğu; tüm bu gerçeklerin Wilson Prensiplerine dayanarak dünya kamuoyu önünde ispat edilmesi için milletin yardımı gerektiği belirtilmiş ve istenmiştir.⁵¹

Cemiyet kısa sürede güçlenmiş, farklı gruplardan ve ailelerden heyete katılım olduğu için halkla diyalog sağlanmış, ülkenin farklı bölgelerinde işgaller yaşandıkça halk cemiyetle daha yakından ilgilenmeye başlamıştır. Erzurum'da her gün bir toplantı yapılmış,

⁵¹ Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, C. I, s. 10-11; Dursunoğlu, *Millî Mücadelede Erzurum*, s. 147-148; Güneri, *Hatıra Defteri*, s. 29-33.

mahalle heyetleri kurulmuştu. İstanbul'da meydana gelen olaylar ve haksız işgaller müdafaa fikrini artırmış ve halk teşkilata daha da sıkı bağlanmıştı. Felaketler, Erzurum başta olmak üzere bütün bölge halkında gayret ve kuvvetli bir dayanışma bilinci meydana getirdi. Böyle bir ortam içinde faaliyete geçen cemiyet, bütün doğu illerinde, merkez ve kazalarında şubeler kurarak teşkilatını kuvvetlendirmek çabası içine girdi. Ama önce vilayet içinde bir kongre düzenlenmesi düşünüldü.⁵²

Erzurum'da bir vilayet kongresinin toplanması, 2 Nisan 1919'da Ahmed (Erverdi) Bey'in evinde yapılan ve yeni bir yürütme kurulunun (heyet-i faale) oluşturulduğu cemiyet toplantısında kararlaştırılmıştı. Aynı toplantıda şehir içerisinde yapılan teşkilatın livalara, kazalara ve köylere kadar yayılması, vilayet sınırlarından taşarak bütün doğu vilayetlerinin bir fikir etrafında toplanması kararlaştırmıştı. Bu kararların alınmasından sonra hazırlanan teşkilat nizamnamesine göre, merkezde elli kişilik bir yürütme kurulu kuruluyor, şehir dört bölgeye ayrılıyor, üyeler işe ortak edilerek silahlı müdafaa kararı alınıyordu. Ayrıca, Erzurum Vilayet Kongresi ve Vilâyât-ı Şarkıyye Kongresi'nin yapılacağından ilk defa burada bahsediliyordu. 29 Nisan'a kadar süren uzun görüşmeler sonunda bir miting yapılarak halka durum izah edilmiş ve doğu vilayetlerine kongre için lazım gelen davet telgrafları çekilmiştir.⁵³

Bu toplantıdan Vilayet Kongresi'nin yapıldığı tarihe kadar geçen süre içerisinde, cemiyetin yürütme kurulu toplantıları kesintisiz olarak devam etmiş ve kongreler için gerekli hazırlıklar yapılmıştır. Vilâyât-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin icra organlarından olan 2 numaralı Heyet-i Faaliye Şubesi, 6 Haziran 1919'da Hüseyin Avni Bey'in başkanlığında yaptığı toplantıda, her mahalleye basılı belgeler gönderilerek Ermenilerden görülen zulüm ve öldürmelerin tespiti kararlaştırıldı. Cemiyet para sıkıntısı içerisinde olduğundan halktan para toplanması için İnas Mektebi'nin kullanılmasına dair Valilikten izin alındı.⁵⁴

Yapılan bu görüşmeler sonunda Erzurum Vilayet Kongresi 17 Haziran-21 Haziran 1919 tarihleri arasında her sancak ve kazadan 21 temsilcinin katılımıyla toplanmıştır. Kongrede Ermenilerin neden ve nasıl çalıştıkları teferruatı ile anlatılmış, bu propaganda çalışmalarına karşı alınacak tedbirler üzerinde durulmuş, İstanbul'da Sulh Heyeti Temsilcilerine ve Damat Ferit Paşa'ya telgraflar çekilerek Doğu Anadolu'nun Osmanlı camiasından ayrılmaz bir bütün olduğu anlatılmıştır. Vilayet Kongresi'nde alınan kararlar doğrultusunda İspir, Hasankale, Hınıs, Tercan ve Yusufeli'nde müdafaa-i hukuk cemiyeti teşkilatları köylere kadar genişletilmiştir.⁵⁵

⁵² Enis Şahin, "Mondros Mütarekesi'nden TBMM'nin Kuruluşuna Vilâyât-ı Şarkıyye'de Cemiyetleşme", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Editörler: Safiye Kıranlar, Eminalp Malkoç, İstanbul: 2019, s. 70-72.

⁵³ Dursunoğlu, *Millî Mücadelede Erzurum*, s. 53.

⁵⁴ Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, C. I, s. 21-24.

⁵⁵ Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi (TİTE), 38/4383; Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, C. I, s. 103-105; Dursunoğlu, *Millî Mücadelede Erzurum*, s. 156-157.

Erzurum Vilayet Kongresi'nin en önemli teşebbüsü, çevre vilayetlerdeki millî teşkilatlarla irtibata geçip genel bir kongre için adım atmış olmasıdır. Bu toplantı Erzurum Kongresi'nin çekirdeğini oluşturmuştur diyebiliriz.

Kongreden sonraki günlerde Erzurum'un gündemini en çok meşgul eden konulardan biri de ABD Başkanı Wilson'un temsilcisi General Harbord'un Ermeni mandası ile ilgili olarak Erzurum'u ziyaretidir. Paris Barış Konferansı ve ABD Başkanı Wilson adına Doğu Anadolu'da bir araştırma gezisine çıkan Harbord Heyeti 30 gün süren seyahatini 14 Ekim 1919'da İstanbul'da tamamlamıştır. 25 Eylül gününü Erzurum'da geçiren General Harbord'un Başkan Wilson'a sunduğu 16 Ekim tarihli raporu 13 bölümden oluşuyordu. Doğu Anadolu için manda konusu, heyetin bir görevinin de Doğu Anadolu illerinde bağımsız bir Ermenistan kurulması konusunda araştırma yapmak olduğu, hem bu konuda hem de manda konusunda demografik incelemelerde varılan sonucun öne sürüldüğü gibi bölgenin bir Ermeni çoğunluğunda olmadığı, araştırmalar sonunda bu bölgede bir Ermeni devleti kurulsa bile geri dönen Ermenilerle birlikte dahi Türk çoğunluğa Ermeni azınlığın egemen olacağı ve Türklerle Ermenilerin dış etkiler olmadan yüzyıllarca bir arada barış içinde birlikte yaşamış olduklarının Erzurum Valisi tarafından kendilerine söylendiği belirtiliyordu. Ayrıca Ermenilere karşı bir soykırım veya buna hazırlık görülmediği, Rus sınırında 60.000 tüfeğin dağıtıldığına ve Erzurum civarında sivil halkın Ermenilere saldırıya hazırlanmakta olduklarına dair en ufak bir delil bulunmadığı, Erzurum kentinin baştanbaşa Türk Selçuklu mimarisi özellikleri taşımasının yüzyıllardır burada Türklerin egemen olduğunun bir delili olduğu kaydediliyordu.⁵⁶

General Harbord'un Anadolu gezisi ve hazırlamış olduğu rapor, Anadolu hareketi ve Erzurum için diğer heyetler ve raporlardan ayrı bir önem taşımaktadır. Harbord Heyeti, Millî Mücadele önderleri için bir propaganda imkânı sağlamış ve Harbord Anadolu'daki millî akımın önemini Amerikan kamuoyuna anlatmıştır. Doğu Sorununun halledilmesi için bu akımın hesaba katılması gerektiğini göstererek Amerika'nın Türk milliyetçilerini tanımasını sağlamıştır. İtilaf devletleri tarafından "Büyük Ermenistan"a verilmesi düşünülen Erzurum, bu raporla yüzyıllardır bir Türk şehri olduğunu ispatlıyor ve İngiltere Başbakanı Lloyd George Erzurum'un Türkiye'den koparılamayacağını itiraf ediyordu. Lloyd George'un bu fikre varmasında şüphesiz ki Amerikan Senatosu'nun verdiği kararın etkisi vardı. Çünkü o, Doğu Anadolu ve Ermenistan'ın geleceği konusunda Amerika'nın vereceği kararın esas olduğunu kabul etmiş durumdaydı.

⁵⁶ Araştırma Grubu, "Türkiye'de Kurulmak İstenen Amerikan Mandası, General James G. Harbord'un Gizli Raporu", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, V/33 (Haziran 1970), s. 10-14; Seçil Akgün, *General Harbord'un Anadolu Gezisi ve Ermeni Meselesine Dair Raporu*, İstanbul: 1981, s. 133-145; Dursunoğlu, *Millî Mücadelede Erzurum*, s. 85.

4.3. *Albayrak* Gazetesi ve İbret Yeri

7-9 Ocak 1919'da toplanan II. Ardahan Kongresi, Erzurum ve Elviye-i Selâse'nin teşkilatlanması konusunda önemli kararlar almıştı. Bu kararlardan biri de Millî Mücadele yolunda halkı uyarmak, yabancı ülkelerde de çeşitli yayınlar ve resmî belgelerle millî hakları tanıtmak için Erzurum'da "*Albayrak*" adında bir gazetenin neşredilmesi idi. İttihat ve Terakki Fırkası tarafından 1913 yılında Erzurum'da yayınlanan *Albayrak* gazetesi, Erzurum'un Ruslar tarafından işgal edilmesiyle yayınlarına ara vermiş, Mondros Mütarekesi'nden sonra gazeteyi yeniden yayın hayatına geçirme çalışmaları başlamıştır. Mütareke günlerinde Erzurum'da bir gazete çıkarmak işi gerçekten çok zordu. Ne bir matbaa makinesi ne de bunun için gerekli baskı harfleri vardı. Okul ve gazete işi için Erzurum'a gelen Süleyman Necati Bey, Rusların Hınıs'ta bıraktıkları ve Ebulhindili Cafer Bey tarafından Erzurum'a getirilmiş olan bir makineyi özel idareden satın aldı. Süleyman Necati Bey, *Albayrak*'ın hem mesul müdürü hem de başyazarı idi. Kardeşi Mithat Bey, Dursunbeyzade Cevad ve kardeşi Sıdkı Beyler yazı kurulunda bulunuyorlardı.⁵⁷

Bu ikinci döneminde *Albayrak* gazetesi 5 Mart 1919-14 Şubat 1921 tarihleri arasında 131 sayı yayınlanmıştır. Ancak elimizde 110 sayısı bulunmaktadır. *Albayrak* gazetesi, Erzurum'da ilk zamanlar "Türk Basma Evi", bilâhare "Albayrak Matbaası" olarak adlandırılan Taşmağazalar karşısındaki yerde basılmıştır. Hem Türk basın tarihi içinde hem de Millî Mücadele basını içinde önemli bir yere sahip olan gazete, sadece Erzurum'un değil, bütün Vilâyât-ı Şarkıyye'nin haklarını müdafaa etmiştir. Her nüshasında "Vilâyât-ı Şarkıyye Ermenistan Olamaz" deyişini manşet yapması bunu göstermektedir. Gazete bazen Elviye-i Selâse'yi ve burada yapılan Ermeni zulmünü dile getirirken bazen de işgale uğrayan İzmir, Adana, Urfa, Maraş ve Antep'in dertlerine ortak oldu. İstanbul matbuatına gerekli cevapları vermekten geri durmayan gazete, Padişah'a ve İstanbul Hükûmeti'ne karşı, sütunlarında açık mektuplar yayınladı. İngilizlerin ve Fransızların doğuda takip ettikleri siyaset, Araplar üzerinde oynanan oyunlar, İran'daki gelişmeler de gazetenin yazı konularını oluşturdu. Erzurum'da meydana gelen birçok siyasi hadisede önyak olan ve halkı yönlendiren *Albayrak* gazetesi, Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ile de iç içeydi. Albayrak Heyeti'nden iki kişi; Süleyman Necati ve Cevad Beyler aynı zamanda müdafaa-i hukuk cemiyeti idare heyetinde de yer alıyordu. Aynı kişiler Erzurum Kongresi'ne delege olarak katılmışlar ve böylece gazete Erzurum Kongresi'nin sözcülüğünü de üstlenmişti. Erzurum'daki fikri cereyanlarda *Albayrak* gazetesi ne kadar önemli rol oynamışsa Albayrak Heyeti de bu düşüncenin eyleme dönüşmesinde o kadar etkili olmuştur.⁵⁸

⁵⁷ Dursun Ali Akbulut, *Albayrak Olayı*, Erzurum: 1991, s. 4.

⁵⁸ Gazetenin bütün nüshaları Atatürk Üniversitesi tarafından Latin alfabesine çevrilerek basılmıştır. *Yüce Yurttan Yükselen Ses: Albayrak (1919-1921), Tıpkı Basım ve Yeni Türk Alfabesiyle*, Yayına Hazırlayanlar: Dursun Ali Akbulut, Yavuz Aslan, Betül Aslan, Tolga Başak, Ömer Erdem, Alaattin Uca, Ali Servet Öncü, Mevlüt Yüksel, Erzurum: 2009.

Albayrak gazetesi dışında Erzurum'da toplumu bilgilendirmek, bilinçlendirmek ve sosyal açıdan geliştirmek amacıyla İbret Yeri adında bir tiyatrodan da bahsetmek gerekir. Böyle bir tiyatro, Erzurumlu aydınlar ve özellikle 15. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir Paşa tarafından çok gerekli görülmüştür. Nitekim Kâzım Karabekir Paşa'nın Kolorduya bağlı olarak açtığı okulların eğitim programlarında ve çocukların eğitiminde tiyatro aktif olarak kullanılmıştır. Bu ihtiyacı karşılamak için 1919 Eylül ayında "millî ve mefkûrevi eserler" temsil etmek üzere "İbret Yurdu" adıyla Erzurumlu gençler tarafından bir tiyatro grubu oluşturulmuştur.⁵⁹

Kâzım Karabekir Paşa, Erzurum Millet Bahçesi'nde âtıl vaziyette bulunan gazinoyu localar, sahne ve oturacak yerler ekleterek küçük bir tiyatro binası halinde düzenletti. Paşa'nın "İbret Yeri/Evi" adını verdiği bu tiyatro 23 Ocak 1920 Cuma günü yapılan resmi bir törenle açıldı.⁶⁰ Ermeni Faciaları, Casus, Maraş Cinayetleri, İzmir Faciaları ve Kaniye gibi temsiller bu tiyatrodaki sahnelenmiş, böylece halk, çevresinde cereyan eden olaylardan haberdar edilmiştir.

5. Erzurum'dan İşgalleri Protesto ve Zaferleri Tebrik Telgrafları

Erzurum'da Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kazalara kadar teşkilatını güçlendirmeye başladığı günlerde, 15 Mayıs 1919'da İzmir Yunanlılar tarafından işgal edildi. Kâzım Karabekir Paşa'nın 15. Kolordu Kumandanlığı'na tayin edilerek Erzurum'a gelmesi, Mustafa Kemal Paşa'nın 9. Ordu Müfettişliği'ne tayin edildiği haberi Erzurum'da büyük sevinç meydana getirmişti. Burada, teşkilatın bu kadar çabuk bir şekilde kurulması ve halkın buna destek vermesi, Erzurumluların Ermeni zulmünü, işgal acısını görmüş olmalarından ve bu tarihlerde Ermenilerin uluslararası alanda aktif bir siyaset takip etmelerinden kaynaklanıyordu.

İzmir'in işgalini haber alan Erzurum MHMC üyeleri ilk günden itibaren kazalara kadar bu haberi yayarak halkın bir araya gelip işgali protesto etmelerini ve tepkilerini göstermelerini istemişlerdir. Fakat bazı kişilerde hala yapılacak mitingin daha sonra doğu için kötü bir tesiri olup olmayacağı, Erzurum'daki İngilizlerin gözü önünde böyle bir mitingin yapıp yapılamayacağı yönünde tereddütler vardı. Kâzım Karabekir Paşa, "İzmir için şimdi haykıracaksınız. Doğu için ise silaha sarılacaksınız" diyerek bu kimselerin tereddütlerini ortadan kaldırmıştır. Bunun üzerine Erzurumlular önce İzmir sonra da Maraş, Antep ve Urfa için bir araya gelerek mitingler düzenlemişler, ilgili makamlara gönderdikleri protesto telgrafları ile tepkilerini göstermişlerdir. Mustafa Kemal Paşa'nın Havza'dan bu ruhun devam etmesi için vilayetleri ve kolorduları uyarması ise, Haziran ayından itibaren ikinci bir heyecan dalgasını başlatmıştır.

⁵⁹ Yavuz Aslan, "Millî Mücadele Yıllarında Erzurum'da Halkı Bilinçlendirme ve Bilgilendirme Faaliyetlerinde Önemli Bir Tiyatro: İbret Yeri", 9. Uluslararası Atatürk Kongresi, (Amasya, 12 Kasım 2019) Ankara: 2020, C. 3, ss. 2563-2601.

⁶⁰ Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 501.

1919 yılı Mayıs ve Haziran aylarında İzmir'in işgali üzerine Erzurum ve kazalarında yapılan mitingleri ve İstanbul'da çeşitli makamlara çekilen telgrafları bir liste halinde şöyle verebiliriz:⁶¹

Tarih	Nereden	Nereye	Kim(ler) Tarafından
18 Mayıs	Erzurum	Dâhiliye Nezareti	Vali Münir
19 Mayıs	Erzurum	Sadarete ve İtilaf devletleri temsilcilerine	Miting Heyeti adına Vilâyât-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti heyetinden Dava Vekili Hüseyin Avni, <i>Albayrak</i> gazetesi Müdürü Süleyman Necati, Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Kâtibi Cevad, Erzurum Ahalisi adına Belediye Reisi Zakir ve Belediye Azasından Eşref Nuri
25 Mayıs	Erzurum	Sadarete	Aynı imzalar
12 Haziran	Erzurum	Sadarete	Erzurum Ahalisi Namına Miting Heyeti ve Belediye Reisi Zakir, Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Kâtibi Cevad
19 Mayıs	Aşkale	Sadaret aracılığı ile İtilaf devletleri temsilcilerine	Miting Heyeti adına Aşkale Nahiyesi Ahalisi Namına Belediye Reisi Ahmed
17 Mayıs	Hasankale	Sadaret Makamına	Pasinler Kazası Namına Belediye Reisi Derviş, Müftü Kâmil, Eşraftan: Hacı Mevlüd, Hamdi, İbrahim, Ali, Tüccardan: Battal, Mustafa, Haşim
17 Mayıs	Hasankale	Hilafet Makamına ABD Başkanına iletmek üzere	Hasankale Ahali-i Umumiyesi Namına Belediye Reisi Derviş
18 Mayıs	Hasankale	Sadaret Makamına İtilaf devletleri temsilcilerine iletmek üzere	Umum Kaza Namına Hasankale Belediye Reisi Derviş, Ulemadan: Kâmil, Eşraftan: Hasan Ali, Osman, Ahmed, Haydar, Mustafa, Tüccardan: Mehmed, Bekir, Battal, Hasan
22 Mayıs	Hasankale	Sadaret Makamına	Pasinler Kazası Ahali-i Umumiyesi Namına Hasankale Belediye Reisi Derviş
4 Haziran	Hasankale	Sadaret Makamına	Pasinler Belediye ve Miting Heyeti Reisi Derviş
12 Haziran	Hasankale	Sadaret Makamına İtilaf devletleri temsilcilerine iletmek üzere	Pasinler Belediye ve Miting Heyeti Reisi Derviş
17 Mayıs	Hınıs		Hınıs Kazası'nın Umum Ahalisi Namına Belediye Reisi İsa, Müftü Bahaeddin, Hacı Şeyh Said, Umum Aş'ir Namına Zerîgîr Reisi Haydar, Çarık Aşiretinden Emir Seyyidli Hasan, Çarık Aşiretinden Başköylü Hasan, Çarık Aşiretinden Halfetili Hüseyin, Eşrafdan Fehim
19 Mayıs	İspir	Sadaret Makamına	Belediye Reisi Rıza, İspir Kazası Müftüsü Hilmi, Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Reisi Cemal
4 Haziran	İspir	Sadaret Makamına İtilaf devletleri temsilcilerine iletmek üzere	İspir Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Şu'besi Reisi Cemal
21 Mayıs	Kötek	Sadaret Makamına	Kötek Nahiyesi Namına Eşrafdan İsmail, Abdullah, Mahirli Şa'ban, Kâzım, Rıza, Mehmed, Garip Ağa, Halil, Yusuf

⁶¹ Telgrafların tam metinleri ile ilgili olarak bkz. Haluk Selvi, *İşgal ve Protesto*, İstanbul: Değişim Yayınları, 2007.

22 Mayıs	Narman	Sadaret Makamına	Namrevan Kazası ve Mülhakatı Redd-i İlhak Heyetleri
12 Haziran	Narman	Sadaret Makamına	(Mitingde Toplanan) Yüz Elli Bin Müslüman Türk Namına Narman Belediye Reisi Akif, Umum Ahali Namına Mustafa, Umum Ahali Namına Mehmed, Müftü-i Belde Hafız Osman
12 Haziran	Tortum	Sadaret Makamına	Miting Heyeti- Tortum Kazası Umum Ahalisi Namına Belediye Reisi Şahin

İzmir'in işgali dışında hem Anadolu'da hem de Avrupa'da meydana gelen olayları yakından takip eden Erzurum kamuoyu, millî çıkarlara aykırı olan gelişmelere hemen tepki göstermiş, mitingler düzenleyerek tepkisini İstanbul'da ve Avrupa'da çeşitli makamlara gönderdikleri telgraflarla dile getirmişlerdir. Damat Ferit Paşa'nın istifasını temin ederek Meclis-i Mebusan'ın yeniden toplanması için hükûmete üzerinde baskı oluşturulması ile ilgili Sivas Kongresi'nin kararlarına uymak üzere Padişaha ve Sadarete telgraflar gönderilmiştir. Bu telgraflardan bir kısmı İngiltere ve Fransa arasında Antep, Urfa ve Maraş'ın devri konusunda imzalanan Suriye Mukavelesi'ni ve Paris'te Şerif Paşa'nın Kürdistan kurma teşebbüslerini protesto etmektedir. Aşağıdaki tablo 1919-1922 yılları arasında Erzurum'dan çeşitli makamlara gönderilen millî konularla ilgili telgrafları göstermektedir.⁶² Şüphesiz ki bu tablo bütün telgrafları ihtiva ettiği iddiasında değildir.

Tarih	Nereden	Nereye	Neden	Kim(ler) Tarafından
10 Eylül 1919	Erzurum	Sadarete, Saraya	Damat Ferit Hükûmeti'nin istifasını talep	Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti
12 Eylül 1919	Erzurum	Sadarete	Hükûmetin istifasını talep	Heyet-i Tahkikiye Reisi Ziya Bey, Erzurum Valisi Reşit Paşa ve Van Valisi Mithat Bey
12 Eylül 1919	Erzurum	Padişaha	Hükûmetin istifasını talep	Erzurum ahalisi
23 Kasım 1919	Erzurum	Paris Sulh Konferansına, Amerikan Senatosu ve basınına	Suriye Mukavelesini Protesto	Erzurum
23 Kasım 1919	İspir	İngiltere Fransa ve İtalya elçiliklerine	Antep Urfa ve Maraş'taki zulmü protesto	İspir Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi Cemal
23 Kasım 1919	Pasinler	Sadaret makamı	Maraş'ta yapılan mezalim	Miting Heyeti
23 Kasım 1919	Narman	Sadaret Makamına	Maraş'ta yapılan mezalim	Miting Heyeti

⁶² Albayrak; İrade-i Milliye; Meclisi Mebusan ZC. D: 4, Cilt:1, İ: 19 (6 Mart 1336/1920) C: 1; Mehmet Şahingöz, *Ali Rıza Paşa Hükûmeti'nin İstifası ve Tepkiler*, Ankara: 1996, s. 92; Mehmet Şahingöz, "İzmir, Maraş ve İstanbul'un İşgali Üzerine Yapılan Protesto ve Mitingler", Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: 1986, s. 409; Taner Baytok, *İngiliz Kaynaklarından Türk Kurtuluş Savaşı*, Ankara, 1970, s. 62-64; Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, Ankara, 1991, s. 54; Orhan Duru, *Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları*, İstanbul: 1978, s. 68.

12 Aralık 1919	Hasankale	Matbuat Müdüriyetine	Paris'te Şerif Paşa'nın Kürdistan kurma teşebbüslerini protesto	Camadanlı Aşireti Reisleri Maksut ağazade Hasan ve Beduhi
13 Aralık 1919	Erzurum	Heyet-i Temsiliye	Kürt Teavün Cemiyetini protesto	Adamanlı Reisi İbrahim Diğer Resul, Zilanlı Aşireti Reisi Ali, Belediye Reisi Hacı Nuri, Karapapak Reis Arslan, diğer Resul, Karapapak Reisi Emir, Karapapak Aşiretinden Emin, Eşraftan Abdullah, Hamdi, Kadri, Abdülrezzak
23 Aralık 1919	Narman	Sadarete	Fransızların Urfa, Antep ve Maraş'taki işgallerini protesto	
10 Ocak 1920	Erzurum	Dahiliye Nezaretine, İtilâf devletleri elçiliklerine ve Amerika ileri gelenlerine	Maraş, Urfa, Antalya, İzmir gibi şehirlerimizin işgalini protesto	Erzurum İslâm Kadınları Cemiyeti adına Merkez Kız Mektebi Müdiresi Faike Hanım
11 Ocak 1920	İspir	İtilaf devletleri temsilcilerine	Lloyd George'un İstanbul'un Türklerden alınacağı ile ilgili beyanatına tepki	Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi Cemal
15 Ocak 1920	Erzurum	İtilaf devletleri temsilcilerine	Lloyd George'un İstanbul'a dair beyanatını protesto	Erzurum MHMC
29 Ocak 1920	Narman	Sadarete ve İtilaf devletleri temsilcilerine	Maraş'ta Ermeni ve Fransız uygulamalarını protesto	Narman Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti
1 Şubat 1920	Erzurum	İtilâf devletlerine	Maraş'ta Fransız uygulamalarını protesto	Miting Heyeti ve Belediye Reisi Zâkir Bey
1 Şubat 1920	Tortum	Sadarete	Maraş'ta Fransız uygulamalarını protesto	Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi Abdullah
3 Şubat 1920	İspir	Hariciye Nezareti'ne	Maraş'ta Fransız uygulamalarını protesto	İspir Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi Cemal
4 Şubat 1920	Erzurum	Hariciye Nezareti'ne	Maraş'ta Fransız uygulamalarını protesto	Müdafaa-i Hukuk Reisi Süleyman, Belediye Reisi Zakir
12 Şubat 1920	Erzurum	İtilaf devletleri temsilcilerine	Fransızların Maraş, Antep ve Urfa'da imha politikası izledikleri	Erzurum MHMC.
5 Mart 1920	Erzurum	Meclis-i Mebusan Riyaseti'ne ve Saraya	Ali Rıza Paşa Hükûmetinin istifasına tepki	Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Erzurum Heyet-i Merkeziyesi
3 Mart 1920	Erzurum	Meclis-i Mebusan Riyaseti'ne	Ali Rıza Paşa Hükûmetinin istifasına tepki	Erzurum Ahalisi namına Müftü Sollakzâde Sâdık, Belediye Reisi Zakir, Müdafaa-i Hukuk Reisi

				Süleyman, Matbuat namına Albayrak Müdürü Mithat
4 Mart 1920	İspir	Meclis-i Mebusan Riyaseti'ne, Saraya	Ali Rıza Paşa Hükûmetinin istifasına tepki	Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi Sabri
4 Mart 1920	Hasankale	Meclis-i Mebusan Riyaseti'ne, Saraya	Ali Rıza Paşa Hükûmetinin istifasına tepki	Eşraftan Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi Mustafa Bekir Kâmil Derviş
5 Mart 1920	Hınıs	Meclis-i Mebusan Riyaseti'ne	Ali Rıza Paşa Hükûmetinin istifasına tepki	Müdafaa-i Hukuk- u Millîye Cemiyeti Reisi Fehmi, Ekrađ meşayihinden Bahaeddin
5 Mart 1920	Tortum	Meclis-i Mebusan Riyaseti'ne, Saraya	Ali Rıza Paşa Hükûmetinin istifasına tepki	Tortum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti
4 Mart 1920	Narman	Meclis-i Mebusan Riyaseti'ne, Saraya	Ali Rıza Paşa Hükûmetinin istifasına tepki	Narman
17 Mart 1920	Erzurum	Avrupa devletleri mümessillerine	İstanbul'un işgalini protesto	Lala Paşa Camii Meydanı protesto miting heyeti
18 Mart 1920	Hasankale	Avrupa devletleri mümessillerine	İstanbul'un işgalini protesto	Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi Bekir ve Pasinler namına Belediye Reisi Derviş
1 Mart 1920	Erzurum	15. Kolordu Kumandanlığına	Kürt aşiretlerinin Kâzım Karabekir Paşa'nın emrinde olduğu hakkında	Zeylan Aşireti Reisi Binbaşı Ali Rıza, Sepki Aşireti Reisi Binbaşı Abdülmecid

6. Batı Cephesi'ndeki Gelişmelere Dair Erzurumluların Telgrafları

Diğer yandan Erzurumlular Batı Cephesi'ndeki zaferler neticesinde de kutlamalar yapmışlar, mevlitler okutmuşlar, sevinçlerini TBMM ve Başkanı Mustafa Kemal Paşa ile paylaşmışlardır. Batı Cephesi'ne her türlü maddi desteği veren Erzurumlular Batı'dan gelecek zafer haberlerini dört gözle beklemişlerdir.⁶³ Aşağıda verdiğimiz telgraf listesi bu beklenti sonundaki sevinci ifade etmektedir.

Tarih	Nereden	Nereye	Neden	Kim(ler) Tarafından
8 Nisan 1921	Erzurum	TBMM Riyaseti'ne	II. İnönü Zaferi'ni tebrik	Şark Cephesi K. Kâzım Karabekir Paşa ⁶⁴
25 Ağustos 1921	İspir	TBMM Riyaseti'ne	Sakarya Savaşı'nda cepheye destek mitingi	İspir Miting Heyeti Namına Belediye Reisi Yusuf Ziya ⁶⁵
30 Ağustos 1921	Narman	TBMM Riyaseti'ne	Sakarya Savaşı'nda	Müftü İsmail Hakkı, Müdafaa-i Hukuk Reisi Behçet,

⁶³ Millî Mücadele'de zaferleri tebrik ve TBMM'ye destek telgrafları ile ilgili olarak bakınız: Haluk Selvi, Bülent Cırık, *Millî Mücadelede TBMM'ye Anadolu'dan Çekilen Telgraflar*, Ankara: TBMM Yayınları, 2020, s. 168-177.

⁶⁴ ATASE. İSH. K:1183, G:93, B:1

⁶⁵ Hakimiyet-i Milliye, 6 Eylül 1921, No: 284.

			cepheye destek mitingi	Belediye Reisi Kâmil, Meclis azası Mehmed, aza Mustafa, İsmail Yusuf ⁶⁶
11 Eylül 1921	Erzurum	TBMM EHU Reisi Fevzi Paşa'ya	Sakarya Zaferi'ni tebrik	Şark Cephesi K. Kâzım Karabekir Paşa ⁶⁷
12 Eylül 1921	Erzurum	Büyük Millet Meclisi Riyaseti'ne ve Başkumandanlığa	Sakarya Zaferi'ni tebrik	Vali Münir, Müdafaa-i Hukuk Reisi Raif, Erzurum halkı namına Belediye Reisi Nafiz, Mevki Kumandanı Emin, Ticaret Odası Reisi Sadrettin ⁶⁸
13 Eylül 1919	Erzurum	TBMM Riyaseti'ne	Sakarya Zaferi'ni tebrik mitingi ve telgrafı	Miting Heyeti Namına Belediye Reisi Nafiz ⁶⁹
20 Aralık 1921	Narman	Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine	Adana'nın Kurtuluşunu tebrik	Narman Müdafaa-i Hukuk Reisi Necib ⁷⁰
3 Eylül 1922	Erzurum	TBMM Riyaseti'ne	Batı Cephesi'ndeki zaferleri tebrik	Erzurum ahalisi namına Belediye Reisi Nafiz ⁷¹
19 Eylül 1922	Erzurum	TBMM Riyaseti'ne	İzmir'in Kurtuluşunu tebrik	Üç gündür kutlama halindeki Erzurum Ahalisi Belediye Reisi Nafiz ⁷²
13 Ekim 1922	Erzurum	TBMM Riyaseti'ne	Trakya'nın Anavatana katılması münasebetiyle	Erzurum Belediye Reisi Nafiz. ⁷³
27 Ekim 1922	Erzurum	TBMM Riyaseti'ne	Zaferler neticesinde Erzurum Vilayet Meclisinin toplanabildiği için teşekkür telgrafı	Erzurum Vilayet Meclisi Umumisi Reisi Vali Sabit ⁷⁴

Bu telgraflar ve mitingler dışında ülkenin farklı yerindeki gelişmeler hakkında farkındalık oluşturmak için Kâzım Karabekir tarafından şehrin bazı mekânlarına çeşitli isimler verilmiştir. Erzurum'un Köşk denilen bahçesine Aydın Bahçesi ve Belediye

⁶⁶ Hakimiyet-i Milliye, 7 Eylül 1921, No: 285.

⁶⁷ ATASE. K:1176, G:107, B:35; K:1176, G:109, B:3.

⁶⁸ C.A., A:VII-2-b, D:91, F:4-146.

⁶⁹ ATASE. K:1250, G:84, B:1, 1-a; Hâkimiyet-i Milliye, 14 Eylül 1921, No: 292.

⁷⁰ C.A., A:VII-2-b, D:91, F:2-5.

⁷¹ TBMM. ZC., Cilt: 22, İctima: 96, (4 Eylül 1922).

⁷² TBMM. ZC., Cilt: 23, İctima: 106, (21 Eylül 1922).

⁷³ TBMM. ZC., Cilt: 23, İctima: 119, (14 Ekim 1922).

⁷⁴ TBMM. ZC., Cilt: 24, İctima: 128, (28 Ekim 1922).

Dairesi Bahçesi'ne Maraş Bahçesi ve Ilıca mevkiindeki kaplıcadan en sıcağına Maraş, diğerine Aydın ismi verildiği gibi yeni açılan Hayrullah Camii yakınındaki caddeye de Maraş Caddesi ismi verilmiştir.⁷⁵

Erzurum'dan Millî Mücadele'de, milletvekilleri de dahil olmak üzere, yararlılıkları görülen 109 kişiye kırmızı, yeşil ve beyaz renklerde madalyalar verilmiştir.⁷⁶ Mili Savunma Bakanlığı kayıtlarına göre de Millî Mücadele sırasında Erzurum'dan 115 şehit vardır.⁷⁷ Bu sayının aslında 500 kişiye yaklaştığını Şark Harekâtı ve Güney Cephesi'ndeki gelişmeleri göz önüne alarak ifade edebiliriz.

7. Millî Mücadele'de Erzurum Mebusları

Dördüncü Devre Meclis-i Mebusan 1919 yılı Aralık ayında yapılan seçimler sonunda 12 Ocak 1920'de 72 mebusun katılımıyla açıldı. Bu mecliste, Erzurum'dan mebus seçilen Celâleddin Arif Bey, Hüseyin Avni Bey, Süleyman Necati Bey, Zihni Bey ve Ziya Bey bulunuyorlardı. Erzurum'dan seçilmiş olan Mustafa Kemal Paşa, hastalığını ileri sürerek İstanbul'a gelmemiş ve mezuniyeti de Meclis tarafından kabul edilmiştir.⁷⁸ Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Merkez Heyeti, 2 Aralık 1919'da Heyet-i Temsiliye'ye gönderdiği telgrafta, meclisin İstanbul'da toplanması halinde heyetin alacağı durumun ne olacağını Mustafa Kemal Paşa'dan sormuş, Paşa bu telgrafa verdiği 14 Aralık tarihli cevapta, Heyet-i Temsiliye'nin ve ona bağlı teşkilatların çalışmalarını sürdüreceğini, Sivas'ta Komutanlar Toplantısı'nda alınan kararların devam ettiğini bildirmiştir.⁷⁹

Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın toplandığı tarihten itibaren üzerinde en fazla çalıştığı konu, Müdafaa-i Hukuk görüşleri etrafında bir grup kurulması ve Misâk-ı Millî metninin hazırlanarak ilân edilmesi olmuştur. Erzurum ve Sivas Kongrelerindeki görüşler doğrultusunda kurulan Felâh-ı Vatan Gurubu'nun idare heyetinde Erzurum mebusları da bulunuyordu. Felâh-ı Vatan Grubu, Erzurum ve Sivas Kongrelerinde kararlaştırılmış olan ilkelerin Meclis tarafından siyasî bir program olarak benimsenmesi için çalışmış ve bunu Misâk-ı Millî Beyannamesi adı altında 17 Şubat 1920 tarihinde yayınlamıştır.⁸⁰

Kısa ömürlü Meclis-i Mebusan'da Erzurum'u ilgilendiren konular da ele alındı. Bunlardan biri, vilayetin kötü durumunun iyileştirilmesi idi. Özellikle Rus işgalinden kurtarılmış olan Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis vilayetleri iâşe buhranı çekiyorlar ve yiyecek bulamıyorlardı. Bu ihtiyaçlar bazen diğer vilayetlerden zahire nakli bazen de ordudan yardım alma şeklinde giderilmeye çalışılıyordu. 20 Şubat 1920'de Meclis-i Mebusan'da

⁷⁵ S. Esin Dayı, "15. Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa ve Erzurum'un Batı Anadolu'daki Millî Mücadele'ye Destekleri", *Atatürk Üniv. Ata. İlk ve İnk. Tar. Enst. Dergisi*, S. 3 (1991 Yılı), s. 52.

⁷⁶ TBMM Kütüphane ve Dokümantasyon Dairesi Başkanlığı Arşivi, İstiklal Madalyaları/https://apps.tbmm.gov.tr/arsiv_dis_kullanici/ARSIV_MADALYalist.php?cmd=search&t=ARSIV_MADALYA&psearch=erzurum&psearchtype=OR. Erişim Tarihi: 19.12.2022.

⁷⁷ <https://www.msb.gov.tr/SehitVefat/SehitListesi?page=1&il=ERZURUM&Harp=KURTULU%C5%9E%20SAVA%C5%9E%20%281919-1922%29&Cephe=Tumu&Sinif=Tumu&Rutbe=Tumu>

⁷⁸ MMZC., D: 4, İ: 13 (23 Şubat 1920), C: 1, s. 182.

⁷⁹ *Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri*, IV. Ankara: 1991, s. 147; Atatürk, *Nutuk*, I, s. 273.

⁸⁰ MMZC., D: 4, İ: 11 (17 Şubat 1920), C: 2, s. 143-146.

“İki Aylık Geçici Bütçe Kanunu Tasarısı”nın görüşülmesi sırasında Erzurum Mebusu C. Arif Bey, Vilâyât-ı Mustahlâsa'nın kötü durumunu anlatan bir takriri Meclis'e sundu. Takrirdede, Rus işgalinden kurtarılmış olan illerin, özellikle Erzurum'un acı durumuna değinilerek buradaki vatandaşlara yemeklik ve tohumluk için yardım yapılmazsa 1920 senesinde de felâketin devam edeceğine değinilmiş ve bu durumun düzeltilmesi için bir milyon lira verilmesi teklif edilmiştir. Vilâyât-ı Şarkiyye mebuslarının da desteğiyle teklif kabul edilmiş ve Vilâyât-ı Mustahlâsa için bir milyon lira yardımda bulunulması kabul edilmiştir.⁸¹

16 Mart 1920'de İstanbul işgal edilip Meclis-i Mebusan basılarak bazı mebuslar tutuklanınca, yeni bir meclisin Ankara'da toplanması gündeme gelmişti. Mustafa Kemal Paşa 19 Mart 1920'de yayınladığı beyanname ile Ankara'da olağanüstü yetkilere sahip bir meclisin toplanacağını, bu meclisin İstanbul'dan gelen mebuslardan ve Anadolu'da yeni yapılacak seçimle gönderilecek mebuslardan oluşacağını, seçimlerin on beş gün içerisinde yapılması gerektiğini bildirmişti.⁸² Erzurum mebuslarından Meclis-i Mebusan Reisi Celâleddin Arif, Hüseyin Avni ve Süleyman Necati Beyler İstanbul'dan kaçarak Anadolu'ya gelmişler, diğer Erzurum Mebusu Ziya Bey İstanbul'da kalmıştır. Ziya Bey, Ankara'da açılan TBMM'de bulunmadığından mebusluğu düşmüştür. İstanbul işgal edildiği tarihte, Oltu'dan Mebus seçilmiş olan Hamşizâde Rüstem ve Tahirbeyzâde Yasin Beyler Erzurum'a yeni gelmiş bulunuyorlardı. Kâzım Karabekir Paşa bunları bir müddet daha Erzurum'da bekleterek, Ankara'ya göndermiştir.⁸³

Ankara'da TBMM'nin açıldığı 23 Nisan 1920 Cuma günü, Erzurum'da halk toplanarak bir merasim yapmışlardı. Hazırlanan program gereğince, Narmanlı Camii'nde hatm-i şerif ve mevlit okunup dualar edildikten sonra hükûmet binası önünde toplanılmış, burada *Albayrak* gazetesi yazarlarından Mithat Bey ve Kâzım Karabekir Paşa birer konuşma yapmışlardı.⁸⁴

Bugünlerde, 11 Nisan 1920'de, İstanbul Hükûmeti'nin Anadolu Harekâtı'na karşı yayınladığı fetva Erzurum'a da çuval çuval getirilmiş ve halka dağıtılmak istenmiş ise de Kâzım Karabekir Paşa bunun önüne geçerek, Erzurum Müftüsü Sadık Efendi'yi ve din adamlarını toplamış, bunlara Ankara'da yayınlanana benzer bir fetvayı hazırlatarak bütün doğu adına Heyet-i Temsiliye'ye göndermiştir.⁸⁵

Erzurumluların ve 15. Kolordu'nun yeni açılan meclise verdiği bu destek, faaliyetlerini meşru bir zemine oturtmaya çalışan Kuvâ-yı Milliyecileri büyük ölçüde rahatlatmıştı. Meclis-i Mebusan'dan Ankara'ya gelen Erzurum mebuslarının dışında, TBMM'ne katılan Erzurum mebusları da vardı. *Albayrak* gazetesi, Aralık seçimlerinde olduğu gibi yeni seçimlerde de, dikkatli olunması gerektiği yönünde seçmenleri uyarılmış ve daha önce

⁸¹ MMZC., D: 4, İ: 15 (28 Şubat 1920), C: 3, s. 260.

⁸² Atatürk, *Nutuk*, I, s. 421-422; Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 517-518.

⁸³ *Harb Tarihi Vesikaları Dergisi* (HTVD.), Yıl: 7 (Mart 1958), S. 23, Vesika No: 587; Sami Önal, *Millî Mücadele'de Oltu*, Ankara: 1968, s. 69-70.

⁸⁴ *Albayrak*, 26 Nisan 1336/1920, Sayı: 87.

⁸⁵ Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 714.

seçilen mebusların görevlerini gereği gibi yerine getirdiklerini yazmıştır.⁸⁶ Erzurum'da Nisan ayında yapılan seçimler sonunda, Asım Vasfi, İsmail ve Mustafa Durak Beyler ve Yeşilimamzâde Mehmed Efendi mebus seçilmişler,⁸⁷ Ağustos ayında, İstanbul'da kalan Ziya Bey'in yerine ise Alay Müftüsü Nusret Efendi seçilmiştir.⁸⁸ Böylece Birinci TBMM'de Erzurum, sekiz milletvekili ile temsil edilecektir.

Erzurum mebusları, Millî Mücadele boyunca mecliste dikkati çeken aktif simalar arasında yer almışlar, yalnız Erzurum için değil bütün ülke için çalışmışlardır.⁸⁹ Celâleddin Arif Bey, meclis ikinci reisi ve Adliye Vekili olarak görev yapmış,⁹⁰ Hüseyin Avni Bey İkinci Grubun kurucuları arasında yer almış, Bolu ve çevresine seyahatler yaparak halkı aydınlatma görevini ifa etmiştir. İsmail Naim Bey Millî Müdafaa Komisyonu'nda üye olarak çalışırken 16 Temmuz 1921'de cephede hizmet etmek üzere izinli sayılarak Meclisten ayrılmış, cephedeki hizmeti Eylül sonuna kadar devam etmiştir. Mehmet Salih Efendi (Yeşiloğlu) Konya ayaklanmasının bastırılması ve soruşturulmasında görev almış,⁹¹ Mudurnu ve Gerede İsyanları bölgesine görevli olarak gönderilmiş, buralarda yaptığı dinî ve millî vaaz ve nasihatler ile ayaklanmaların sona ermesine çalışmıştır. Süleyman Necati (Güneri) Bey, 19 Ağustos-11 Eylül 1920 arasında matbuat umum müdürlüğü (basın yayın genel müdürlüğü) görevini üstlenmiş, 2 Aralık 1920'de Ermenistan'la imzalanan Gümrü Antlaşması'nı hazırlayan kurulda delege, 1921'de Bekir Sami Bey başkanlığında Londra'ya giden kurulda danışman olarak bulunmuştur.⁹²

Erzurum Mebusları Celâleddin Arif Bey ve Hüseyin Avni Bey'in 1920 yılı Eylül ayında Erzurum'a gelmeleri ve burada bazı olaylar içinde bulunmaları, Şark Harekâtı öncesi büyük bir kriz çıkmasına sebep olmuştur. Hem Mustafa Kemal Paşa hem de Kâzım Karabekir Paşa Erzurum merkezli meydana gelen bu olayı anılarında, belgeleri ve yazışmalarıyla teferruatlı bir şekilde kaleme almışlardır. Bu gelişmeler cephedeki harekâtın kesilmesine sebep olduğu gibi Erzurum merkezli bir halk hükûmeti kurma teşebbüsünü ve Millî Mücadele sırasında Erzurum merkezli Bolşevik cereyanının etkisini göstermesi açısından çok önemlidir.⁹³

⁸⁶ *Albayrak*, 2 Ağustos 1336/1920, Sayı: 103.

⁸⁷ TBMM. ZC., Devre: I, C. II, İ: 19 (22.5.1336/1920), C: 2, s. 13; İ: 24 (5.6.1336/1920), C. 1, s. 74 ve 317.

⁸⁸ TBMM. ZC., Devre: I, C. III, İ: 59 (5.9.1336/1920), C: 1, s. 534.

⁸⁹ Erzurum mebuslarının Birinci Devre TBMM'deki faaliyetleri hakkında bkz. Muammer Bayrak, Birinci Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisinde Erzurum Milletvekilleri, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2017.

⁹⁰ Celâleddin Arif Bey'in Meclisteki çalışmaları hakkında bkz. Haluk Selvi, Büyük Millet Meclisi'nde Celâleddin Arif Bey (1875-1930), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum: 1994.

⁹¹ Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi: Millî Mücadele ve TBMM I. Dönem (1919-1923)*, C. 3, Ankara: 1995, s. 394-397.

⁹² Süleyman Necati Bey'in Meclisteki çalışmaları hakkında bkz. Asuman Demircioğlu, Süleyman Necati Güneri, Atatürk Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum: 1992.

⁹³ Bu olayların teferruatı için bkz. Selvi, *Millî Mücadelede Erzurum*, s. 291-323; Yavuz Aslan, *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, Ankara: 2007.

8. Erzurum'dan Batı Cephesi'ne Yapılan Yardımlar

Erzurum ve çevresinden Batı Cephesi'ne kuvvet sevki üç zaman dilimi içinde cereyan etmiştir. Bunlardan birincisi; Şark Harekâtı başlamadan önce Erzurum'dan gönderilen gönüllü müfrezeler, ikincisi; Şark Harekâtı tamamlandıktan sonra 15. Kolordu bünyesinden yapılan yardımlar ve üçüncüsü; Moskova ve Kars Antlaşmalarından sonra Sovyet Rusya'dan alınıp Erzurum ve Trabzon üzerinden gönderilen yardımlar. Birinci grup yardımın gönderilmesi, daha TBMM açılmadan önce gündeme gelmişti. Yeni kurulacak olan bu meclise karşı, İngilizlerin ve İstanbul Hükûmeti'nin desteğiyle Anadolu'nun çeşitli yerlerinde ayaklanmalar baş göstermişti. Ankara'nın bu ayaklanmaları bastırarak düzenli birlikleri olmadığından, Mustafa Kemal Paşa 19 Nisan 1920'de Kâzım Karabekir Paşa'ya müracaat ederek, Anzavur ve Düzce ayaklanmalarından bahsetmiş, emrindeki bir kıtanın ve gönüllülerin Ankara'ya gönderilmesini istemişti.⁹⁴ Fakat bu sıralarda Doğu Cephesi, Ermenistan'a karşı bir taarruza hazırlandığından batıya gönderecek kuvveti yoktu. Kâzım Karabekir Paşa, bu işe bir çözüm olmak üzere, Erzurum'da savaştan geriye kalmış olan Erzurumlulardan atlı bir müfreze oluşturarak batıya göndermeye karar verdi.⁹⁵

Kâzım Karabekir Paşa, kısa süre içerisinde hazırladığı bu müfrezeye Yeşil Ordu adını vererek başına Cafer Bey'i geçirdi. 36 atlıdan oluşan müfreze yeşil bir bayrakla 14 Mayıs 1920'de Erzurum'dan ayrıldı. Kâzım Karabekir Paşa, isyan bölgelerinde etkili olması için, Yeşil Ordu geliyor diye her yerde propaganda yaptırmış, bu propaganda etkisini kısa süre içerisinde göstererek ecnebi gazetelerinin çoğu Karabekir Paşa'nın kuvvetinin büyük bir kısmını batıya, Yunanlılara karşı sevk ettiğini yazmıştır. Bu müfrezenin Erzurum'dan ayrılmasından kısa bir süre sonra, 21 Haziran 1920'de otuz kişiden oluşan ikinci bir atlı kuvâ-yı milliye müfrezesi daha oluşturularak batıya gönderildi. Cafer Bey Müfrezesi, Sivas ve çevresinde isyanların bastırılmasında çok büyük yararlılıklar gösterdi. 1 Ağustos 1920'de Ankara'ya ulaşan müfreze, meclis önünde büyük bir törenle karşılanmıştır. Cafer Bey Müfrezesi, 1920 yılı Ağustos ayı içerisinde Bolu ve Düzce bölgesindeki isyanları bastırmakla da görevlendirilmiştir. Anadolu'daki ayaklanmalar bastırılıp düzenli ordu kurulduktan sonra, 25 Şubat 1921'de Erzurum Gönüllü Müfrezesi silahtan arındırılarak terhis edilmiştir. Böylece Batı Cephesi'nde üzerine düşen görevi yerine getiren Erzurum Kuvâ-yı Milliye Müfrezeleri 1921 yılının Nisan ayında Erzurum'a dönmüşlerdi.⁹⁶

⁹⁴ ATASE. K.324, D.10/67, F.32; ATTB., IV, s.312-313; Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 615-616.

⁹⁵ ATASE. K.324, D.10/67, F.33-1; K.325, D.16/65, F.5; Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 617.

⁹⁶ ATASE. K.325, D.16/65, F.5; Hakimiyet-i Milliye, 2 Ağustos 1336/1920, No:52; Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 998.

İkinci grup yardıma gelince: Gümrü Antlaşması'nın imzalanmasından sonra, 15. Kolordu bünyesinde çeşitli görev değişikliklerine gidilmiş, 3. Tümen'e 9. Tümen Komutanı Albay Hamid Bey atanırken, onun yerine Albay Rüştü Bey görevlendirilmişti. Kâzım Karabekir Paşa, 21 Ocak 1921'de, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne gönderdiği telgrafta, Erzurum'un birinci sınıf mevki-i müstahkem haline konulmasını, Miralay Emin Bey'in bu komutanlığa atanmasını teklif etmiş ve bu teklif kabul edilmişti.⁹⁷

Bu durumda bulunan Doğu Cephesi'nden Batı Cephesi'ne silah ve mühimmat sevki, asker sevkinden önce başlamış ve 1921 yılı Şubat ayından itibaren batıya sevk edilecek cephane, Erzurum ve çevresinde hazırlanmıştır. Hazırlanan mühimmat, Erzurum-Suşehri, Erzurum-Bayburt-Kelkit-Şiran-Alucra-Karahisar-Suşehri, Erzurum-Bayburt-Trabzon güzergâhlarından kısıtlı olan vasıtalarla ve kısmen de ahali araçlarından istifade ile taşınmıştır. Ahaliden araç sahiplerine maddi yetersizlik sebebiyle peşin para verilememiş, sonradan ödenmek üzere birer senet verilmiştir. Hayvanlarla sahiplerinin gidiş ve dönüş sırasında yiyecekleri askeri ambarlardan sağlanmıştır.⁹⁸

16 Mart 1921'de imzalanan Moskova Antlaşması ile doğu sınırları kesin bir şekilde güven içerisine alınıp Sovyet Rusya ile ilişkiler yoluna girdikten sonra, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti, Doğu Cephesi Komutanlığı'na verdiği 30 Mart 1921 tarihli bir emirle, Batı Cephesi'nde muharebeleri kazanmanın en hayati bir mesele olduğunu belirtilerek, 3. Kafkas Tümeni'nden bir alay ve bir veya iki dağ bataryasının ve 1.000 İngiliz tüfeği ile bol cephanenin gönderilmesini istemiştir. Kâzım Karabekir Paşa, cephedeki hareketlilikten dolayı kuvvet ve cephane sevkinin şu sıralar mümkün olmadığını bildirdiyse de Müdafaa-i Milliye Vekâleti, Doğu Cephesi'nin durumundan haberdar olduğunu fakat Batı Cephesi'nin yoksulluk içerisinde bulunduğunu belirterek, 3.173 sandık mavzer cephanesinden 2.000 sandığının hemen gönderilmesini istemiştir. 30 Nisan 1921'de verilen başka bir emirle de 3. Kafkas Tümeni'nin tamamının Akçayşehir'e gönderilmesi istenmiş, Kâzım Karabekir Paşa bu tümenin tamamını 27 Mayıs'a kadar Karadeniz Ereğlisi'ne ulaştırmıştır.⁹⁹

1922 yılında Batı Cephesi'nde yapılacak olan büyük savaş için Doğu Cephesi'nden tekrar bir tümenin hazırlanması istenmiş, Kâzım Karabekir Paşa, Yarbay Reşat komutasında 11. Kafkas Tümeni'ni 12 Nisan 1922'de Kayseri'ye göndermiştir. 24 Aralık 1921'de Doğu Cephesi'nde birçok askerî ve sivil işlerin tek makamda toplanmasını önlemek için karargâhı Sarıkamış'ta olmak üzere 9. Kolordu Komutanlığı kurularak başına 15. Kolordu Komutan Vekili Rüştü Paşa tayin edilmiştir. Kolordunun merkezi 22 Nisan 1922'de Erzurum'a nakledilmiştir.¹⁰⁰ Böylece Doğu Cephesi ve Erzurum halkı, Türkiye'yi bir bütün olarak düşünerek hareket etmişler ve sanki kendi evlâtları, toprakları düşman

⁹⁷ ATASE. K.1606, D.116/17, F.11,11-3; *Türk İstiklâl Harbi*, III, Doğu Cephesi, Ankara: 1995, s. 236.

⁹⁸ ATASE. K.552, D.33/41, F.1-III; *Türk İstiklâl Harbi*, VIII, İdari Faaliyetler, s. 261.

⁹⁹ *Türk İstiklâl Harbi*, III, Doğu Cephesi, s. 261.

¹⁰⁰ ATASE. K.1606, D.116/17, F.26, 26-1; *Türk İstiklâl Harbi*, III, Doğu Cephesi, s. 269-270; Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s. 1008.

işgalindeymiş gibi Batı Cephesi'ne yardımda bulunmuşlardır. Erzurumlu tüccarlardan Nafiz Bey'in orduya üç uçak hediye etmesi bu fedakârlığın en güzel örneğini teşkil eder.¹⁰¹ Bu yardımlarından dolayı Nafiz Bey'e TBMM tarafından Beyaz İstiklal Madalyası verilmiştir.

9. Erzurum'da Bolşevizm ve Muhafaza-i Mukaddesat ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti

TBMM'nin siyasi olarak Sovyet Rusya ile görüşmeleri, 15. Kolordu'nun Kars ve Sarıkamış'a düzenleyeceği Doğu Harekâtı'nı geciktiriyordu. Bu dönemde Erzurum'da bir an önce Doğu Harekâtı'nın başlaması ve bölgenin Ermeni tehdidinden kurtulması yönünde bir beklenti vardı. Harekâtın gecikmesi Erzurum'da bazı huzursuzlukların ve dedikoduların çıkmasına sebep oldu. Kâzım Karabekir Paşa'nın Doğu Harekâtı'nın hazırlıklarıyla meşgul olması gerektiği için Erzurum'dan ayrılması da bu durumda etkili olmuştu. Erzurum'un Ankara Hükûmeti'nce ihmal edildiğini düşünen bazı kişiler Bolşevizm propagandasının da etkisiyle Erzurum'da bir halk hükûmeti kurma düşüncesine kapılmışlardı. Erzurum Mebusu Süleyman Necati Bey'in kardeşi, *Albayrak* gazetesi Başyazarı ve Erzurum Maarif Müdürü Mithat Bey bu düşüncenin öncülüğünü yapıyordu. Mithat Bey beraberinde Muallim Mektebi Müdürü Cevad Bey ve Kolordu Kurmay Başkanı Binbaşı Mustafa Bey olduğu hâlde 8 Ağustos 1920'de Hasankale'de bulunan Kâzım Karabekir'i ziyaret ederek bu düşüncelerini ona açtılar. Kâzım Karabekir, Mithat Bey ve beraberindekilere, buna kesinlikle müsaade etmeyeceğini, Ankara'daki millî hükûmetin kanunları dışındaki her türlü teşebbüsü ezeceğini bildirdi. Kâzım Karabekir'den bekledikleri desteği göremeyen Mithat Bey ve arkadaşları bu işi kendi başlarına başaramayacaklarını anladıkları için Erzurum mebusları Celâleddin Arif Bey ve Hüseyin Avni Bey'le temasa geçerek bu konuda desteklerini almaya çalıştılar. Böylece iki mebusun Büyük Millet Meclisi'nden izin alarak Erzurum'a gelmeleriyle başlayacak olan bir dizi hadiselerin yaşandığı süreç başlamış oldu. Hadiselerin Doğu Harekâtı'nın başladığı döneme rastlaması olayın vahametini daha da artırıyordu.¹⁰²

Erzurum'da meydana gelen bu olaylara karşı Ankara Hükûmeti ve Kâzım Karabekir Paşa birlikte tedbirler alarak sükûneti sağlamışlardı. Bu ilk tedbirin dışında, Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti de halk hükûmeti kurma girişiminde bulundu ve komünist fikirlerine karşı çeşitli tedbirler aldı. "Muhafaza-i Mukaddesat ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti"nin kurulması bu türden bir tedbirdir.

¹⁰¹ Nafiz Bey, 30 Ocak 1921'de "*Nafiz Bey*", 10 Mayıs 1921'de "*Erzurum*" adında, 1 Nisan 1922'de de adını tespit edemediğimiz bir uçağı orduya hediye etmiş, "*Erzurum Uçağı*" 29 Ocak 1921'de TBMM üzerinden geçerek meclisi selâmlamıştır. (TBMM. ZC., VI, İ: 40 (30.1.1337/1921), s. 479; X, İ: 30 (14.5.1337/1921), s. 288; Vakıf, 5 Nisan 1338/1922, No: 1551).

¹⁰² Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 925; Dursun Ali Akbulut, "Şark Harekâtı Öncesi Celâleddin Arif Bey'in Erzurum'a Gelişi ve Erzurum'da Bazı Hadiseler", *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi*, C. I, S. 3, (Erzurum 1989), s. 68-69; Selvi, Büyük Millet Meclisi'nde Celâleddin Arif Bey, s. 76.

28 Eylül 1920'de Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti azaları, TBMM'ye çektikleri elli imzalı bir telgrafla; Kâzım Karabekir Paşa'yı şikâyet ederek Ankara'yı eleştirmişlerdi. Bu telgraftan haberdar olan Kâzım Karabekir Paşa, Erzurum'da bulunan Celâleddin Arif Bey'i ikaz etmiş, telgrafın çekilmesine sebep olan Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti azalarının işten el çektirilerek yerlerine halkın güvenini kazanmış olanların seçilmesini istemişti.¹⁰³ Halk hükûmeti kurma girişimine ve komünizm fikirlerine Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nden katılanların olması cemiyeti zor bir duruma sokmuş, cemiyet "berbad bir vaziyete" gelmişti.¹⁰⁴ Cemiyete karşı halkın ve Ankara'nın güveni kalmadığından cemiyetin bu şartlar altında daha fazla çalışması mümkün değildi.

Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, halkçılık programının TBMM'de görüşülmesi sırasında topluca istifa etti. 20 Aralık 1920 tarihli *Albayrak* gazetesi'nde yayınlanan istifa gerekçesinde "şekl-i hâzırıyla devam-ı mesâî memleket için faideli olamayacağına kani olduğundan" bahsediliyordu.¹⁰⁵ Aslında, Mustafa Suphi'nin bir heyetle Erzurum'a geleceği söylentileri, Türkiye Komünist Partisi'nin 20 Ekim 1920'de kurulması ve çalışmasına izin verilmesi ve meclisteki halkçılık görüşmeleri cemiyetin istifası sebeplerindendir. Bu sırada Erzurum'da bulunan Erzurum Mebusu Durak Bey, böyle bir partinin kurulmasını Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği bir telgrafla eleştirmişti.

Gerek içeriden gerek dışardan Erzurum'a nüfuz etmeye çalışan Bolşevik propagandasına karşı kendini müdafaaya geçmek zorunda hisseden eşraf ve ulemeden oluşan bir heyet, 15 Ocak 1921 günü valiliğe gidip Vali Hamid Bey'den son gelişmelerle ilgili bilgi isteyerek, onun Bolşeviklik hakkındaki görüşlerinin ne olduğunu sordular. Bolşevizm'e karşı olan Hamid Bey, Kâzım Karabekir Paşa'nın Bolşevizm'e sempatisi olduğunu belirterek, o günkü siyasi durumu izah etti. Vali Bey'in izahatından sonra alınması gereken tedbirler üzerinde düşünülmüştü. Bu ziyaret sırasında Erzurum Müdafaa-i Hukuk Heyeti, istifa ettiklerine dair bir mektubu valiye verdiler, bu mektupta cemiyetin kurulma amacı olan Vilâyât-ı Şarkıyye ve Ermeni meselesine ait görevlerinin sona erdiğinden, bu şekilde göreve devam etmenin memleketin geleceği için hayırlı olamayacağından ve ittifakla istifaya karar verildiğinden bahsediliyordu.¹⁰⁶

İstifadan sonra 21 Ocak 1921'de Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin "Muhafaza-i Mukaddesat ve Müdafaa-i Hukuk" adıyla yeniden kurulmasına karar verilmiştir.¹⁰⁷ Cemiyetin başkanı Raif Efendi, üyeleri de Müftü Sadık, İsmail Efendizâde Tevfik, Korukçuzâde Rıza, Mebus Durak, eski mebus Seyfullah, Leylizâde İbrahim, Dervişağa Hatibi Ahmed, Hatibzâde

¹⁰³ C.A., A.III.7.b., D,20, F.20, 20-1, 20-2; Akbulut, "Şark Harekâtı Öncesi Celaleddin Arif Bey'in Erzurum'a Gelişi", s. 92-97.

¹⁰⁴ Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 931.

¹⁰⁵ Albayrak, 20 Kânunuevvel 1336/20 Aralık 1920, Sayı: 123.

¹⁰⁶ Yusuf Hikmet Bayur, "Mustafa Suphi ve Millî Mücadeleye El Koymaya Çalışan Başlı Dışarda Akımlar", *Bellekten*, XXXV/140, s. 646.

¹⁰⁷ Eken, *Bir Millî Mücadele Valisi*, s. 192-193.

Ragıp, Gümrükçüzâde Münib, Remzizâde Abdurrahim, eski belediye başkanı Ömerbeyzâde Ömer, emekli Yüzbaşı Mustafa, Ziyâzâde Fevzi, esnaflar şeyhi Arif, Evkafczâde Tevfik efendilerdi.¹⁰⁸

Vali Hamid Bey'e göre cemiyetin kurulma sebebi, Bolşevizm propagandası ve hükûmetin Bolşevizm'i tasvip ettiği düşüncesiydi.¹⁰⁹ Yeni kurulan cemiyetin nizamnamesinde de cemiyetin kuruluş sebepleri ve gayesi şöyle izah ediliyordu:

“Beş-altı seneden beri felâketin çeşitli şekillerine maruz kalan, millet, hukukunu müdafaaya çalıştığı sıralarda bu sefer de “inkılâb-ı içtimai” adı altında milletin bütün mukaddesatı, ahlâkı, dinî inançları, gelenekleri aşağılanarak ayaklar altına alınıyor, milleti tek dayanağından dinî düşünceden, manevi güçten yoksun bırakmak ve bütün hak ve hukuktan mahrum etmek ve bir hayvan sürüsü şekline dönüştürmek niyetiyle komünistlik ve halkçı iştirakiyyun gibi bir takım isimlerle din ve millet aleyhinde bazı zararlı kuruluşlar ve tehlikeli girişimler vücut bulmaktadır. Bu düşüncede olan bazı hain serserilerin de (Mustafa Suphi kastediliyor) teşkilatlanmış olarak hariçten memlekete gelmekte oldukları haber alınınca Erzurum ahalisinin iştirakiyle yapılan toplantıda bu gibi mel'un girişimleri önleyebilmek ve gereken tedbiri almak üzere yirmi kişiden müteşekkil bir heyet seçilmiştir. Ayrıca bütün mülhak kazalar müdafaa-i hukuk cemiyeti şubeleri ile belediyelerle muhabere edilerek cemiyet teşekkül etmiştir... Cemiyetin gayesi ve makasıd-ı esasîyesi, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Sivas Kongresi'nde alınan kararlarının aynıdır ve buna ilâveten “mesalik-i içtimaiye” diye çalışanlara karşı gerekli tedbirleri almaktadır.”¹¹⁰

Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti'nin beyannamelerinden haberdar olan Ankara Hükûmeti harekete geçerek Erzurum'u uyarmak zorunda kalmıştır. Dahiliye Vekili Dr. Adnan Bey'in, Vali Hamid Bey'e 3 Şubat 1921'de gönderdiği telgrafta,

“Erzurum'da ahiren “Muhafaza-i Mukaddesat ve Müdafaa-i Hukuk” Cemiyeti namıyla yeniden bir cemiyet teşekkül ettiği ve cemiyetin maksad-ı teşekkülü komünizm aleyhine propaganda yapmak olduğu her tarafa çekilen telgraflardan anlaşılmaktadır. Bu telgrafnamelerin mütalâasıyla memlekette vasi (geniş) bir komünizm propagandası ve teşkilâtı olduğu zahabı hasıl oluyor. Halbuki ne millet ve ne meclis ve ne hükûmet böyle bir cereyana taraftar olmamıştır...”

denildikten sonra siyasi gayelerle bazı cemiyetlere izin verildiği ve onların da çalışmalarına son verileceğinden ortalığı karıştıracak böyle telgrafların çekilmesine izin verilmemesi isteniyordu.¹¹¹ Vali Hamid Bey bu telgrafa verdiği karşılıkta, Mustafa Suphi'nin ve Ankara'daki komünist fırkaların çalışmasından ve hükûmetin buna göz

¹⁰⁸ Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, s. 933.

¹⁰⁹ Eken, *Bir Millî Mücadele Valisi* s. 193; Bayur, “Mustafa Suphi ve Millî Mücadeleye El Koymaya Çalışan Başlı Dışarda Akımlar”, s. 647.

¹¹⁰ Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 932-933.

¹¹¹ Bayur, “Mustafa Suphi ve Millî Mücadeleye El Koymaya Çalışan Başlı Dışarda Akımlar”, s. 648-649.

yummasından dolayı bu cemiyetin kurulduğunu belirttikten sonra, bu tehlikeler ortadan kalktıysa Erzurum'da başlayan heyecan ve faaliyetin de haliyle son bulacağını bildiriyordu.¹¹²

Mustafa Kemal Paşa, Nutuk'ta Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti'nin kuruluşunu TBMM'deki gelişmelerle irtibatlandırmaktadır. Şöyle ki; TBMM'de 10 Mayıs 1921 tarihinde Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu kurulmuş, böylece memleketin her tarafındaki Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri mecliste bir siyasi grup olarak doğmuştu. Mustafa Kemal Paşa bu teşkilâta karşı mecliste ve memleket dahilinde muhalefet edenler olduğunu belirterek, Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nun kabulünü müteakip Erzurum Mebusu Hoca Raif Efendi ve arkadaşlarının Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Erzurum Heyet-i Merkeziyesi'nin unvanını değiştirerek Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti adında bir cemiyet kurduklarını, bu cemiyetin hilâfet ve saltanat makamının ve devlet şeklinin korunması için kurulduğunu ve diğer vilayetlerle bilhassa Şark vilayetlerine de bir takım beyannameler gönderdiğini belirtmektedir.¹¹³

Yukarıda da görüleceği üzere, Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti'nin kuruluş gayesi Bolşeviklerin Erzurum ve Doğu Anadolu'daki faaliyetlerine engel olmaktı. Cemiyetin amaçları arasında Meclis'teki oluşumlara ait herhangi bir açıklama yoktu. Ancak cemiyet, komünizm tehlikesinin atlatıldığını gördükten ve meclisteki yeni oluşumlardan haberdar olduktan sonra saltanat ve hilâfetin korunması için çalışacaktır. Bunda, TBMM'deki Erzurum mebuslarının çalışmalarının ve muhalefetlerinin de etkisi vardır.

Erzurum mebuslarının muhalefetleri ve bu sırada Erzurum'da meydana gelen olaylar, Mustafa Kemal Paşa'yı kuşkulandırmış ve muhalefetin Erzurum'daki teşkilâtle ilgisini araştırmak zorunda bırakmıştır. Mustafa Kemal Paşa, bu maksatla 25 Mart 1921'de Kâzım Karabekir Paşa'ya gönderdiği telgrafta, Erzurum mebuslarının, Hüseyin Avni ve Celâleddin Arif Beylerin öncülüğünde olmak üzere mecliste "çirkin ve terbiyesiz bir muhalefet" durumu aldıklarını, bu muhalefetin Erzurum'da bir zümreye dayandığının tahmin edildiğini, bunun belki Mithat Bey ile ilgisi olduğunu belirtiyordu. Bu telgrafa, 3 Nisan'da cevap veren Kâzım Karabekir Paşa, Celâleddin Arif ve Hüseyin Avni Beylerin Erzurum'da dayandığı kuvvetin bir "hiç" olduğunu, halkın bunlara karşı itimadının kalmadığını, Ankara Hükûmeti'ne ve Şark Ordusu'na karşı hürmet ve samimiyetleri bulunduğunu, bunu bildirmek için yeni kurulan Müdafaa-i Hukuk Heyet-i Merkeziyesi'nin Hoca Raif Efendi öncülüğünde kendisini ziyarete geldiğini, Durak Bey'in dışındaki Erzurum mebuslarına karşı Erzurum'da güven kalmadığını bildirmiştir.¹¹⁴

¹¹² Bayur, "Mustafa Suphi ve Millî Mücadeleye El Koymaya Çalışan Başlı Dışarda Akımlar", s. 649.

¹¹³ Atatürk, *Nutuk*, II, s. 596-597.

¹¹⁴ Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 894.

Mustafa Kemal Paşa, Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nun kabulünden sonra, Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti'nin isminin değiştirilmesini Kâzım Karabekir Paşa'dan istemiştir. Kâzım Karabekir Paşa bu durumu cemiyet üyelerine bildirerek, unvanla değil maddi tedbirlerle komünizme karşı gelinebileceğini izah etmiştir.

23 Mayıs 1921'de TBMM'de Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu adında bir grubun kurulduğu hakkındaki beyanname Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti'ne ulaşınca Raif Efendi, Kâzım Karabekir Paşa'yı ziyaret etmiştir. Bu ziyaret esnasında, Raif Efendi, Meclis'te bir grubun kurulduğunu, bunun esas maddelerini Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nun teşkil ettiğini, bu hareketin devletin şeklini değiştirmeye yönelik bir hareket olduğunu, bu grup kurulurken Anadolu'daki hiçbir müdafaa-i hukuk teşkilâtının fikrinin alınmadığını, bu sebeplerle bu heyetin kararlarının kabul edilemeyeceğini, halkın ihtiyaçlarını karşılayacak her türlü inkılâbın kabul edilebileceğini, fakat bunların halkın tabiat ve hakiki ihtiyaçlarına uygun olmasının şart olduğunu, yayınlanan beyanname ile TBMM'de kurulan Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun hilâfet ve saltanat şeklinin cumhuriyetçiliğe inkılâbını hedef edindiğini belirttikten sonra Erzurum Müdafaa-i Hukuk Heyet-i Merkeziyesi'nin Sivas Kongresi gibi genel bir toplantı dışında alınacak özel kararları kabul edemeyeceğini bildirmiştir.¹¹⁵ Mustafa Kemal Paşa, bu düşüncelerin ve cumhuriyete doğru gidildiği anlayışının bir vehimden ibaret olduğunu ifade ederek Ankara'da kurulan Birinci Grup'un çalışmalarından bahsetmiştir.¹¹⁶ Mustafa Kemal Paşa, 26 Temmuz 1921 tarihli ikinci telgrafında ise, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk manzumesini zaafa uğratacak yollara başvurulmasının eğer bir cehalet ve cinnet değilse, bir hıyanet olarak kabul edildiğini bildirmiştir.

Bu açıklamadan sonra da Erzurum mebuslarının ve Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti'nin muhalefetleri devam etmiştir. Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti, Bolşevizm'e bir tepki olarak doğmuş ve bu akıma karşı tedbirler almıştı. Fakat Bolşevikliğin definden sonra hedefini değiştirerek, saltanat ve hilâfetin korunmasına ve Cumhuriyet fikrine muhalefete yönelmiştir. Cemiyetin, Reis Hoca Raif Efendi'nin 1923 seçimlerinde Erzurum'dan mebus seçilmesinden sonra uzunca bir süre herhangi bir faaliyetine rastlanmamıştır. Cemiyet isminin tekrar kamuoyu gündemine gelmesi, 1925 yılında Şapka Kanunu münasebetiyle Erzurum'da çıkan olaylarla birlikte olmuştur. Ancak İstiklal Mahkemesi yargılamalarında cemiyetin bu olaylarda bir dahli olmadığı görülmüştür.¹¹⁷ Bu olaylardan sonra cemiyetin kendiliğinden kapandığı anlaşılmaktadır.

¹¹⁵ Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 934-935; Atatürk, *Nutuk*, II, s. 596-597.

¹¹⁶ Atatürk, *Nutuk*, II; s. 598, Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 937.

¹¹⁷ Erdal Aydoğan, Asaf Özkan, "Erzurum Muhâfaza-i Mukaddesât ve Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 21, S. 1 (2011), ss. 315-338.

10. Sonuç

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Rus işgalini en acı şekilde yaşamış şehirlerden biri olan Erzurum, tarih boyunca birçok medeniyetin hayat bulduğu, Anadolu'nun kaderini yakından ilgilendiren olayların cereyan ettiği coğrafyanın ortasında yer almaktadır. Bu özelliğini Millî Mücadele Dönemi'nde de gösteren Erzurum, işgalden 12 Mart 1918'de kurtulmuş, fakat Mondros Mütarekesi'nden sonra halk için yeni bir mücadele safhası başlamıştır.

Rus işgali ve peşinden Ermeni çetelerinin talanı ile harabeye dönen vilayet, kendi yaralarını sarmaya çalışırken uluslararası siyasi gelişmeler, Erzurumlulara yeni bir çalışma alanı göstermiş, sınır ötesinde Sarıkamış, Kars, Ardahan ve Oltu'daki işgallere ve Ermeni çetelerinin yaptığı zulümlere karşı örgütlenme yolunu açmıştır.

Millî Mücadele döneminde uluslararası platformda faaliyetlerini arttıran Ermeni komiteleri, bu vilayeti çalışma merkezlerine almışlardır. Erzurumlular da bu meselenin siyasî yollarla halledilebileceğine inanmadıklarından, mahallî kurtuluş çareleri aramışlar, kurdukları müdafaa-i hukuk cemiyeti ile halkı bilinçlendirip silahlı örgütler kurma yoluna gitmişlerdir. Vilayetteki örgütlenmeyi sağlayan Erzurumlular, bunun yeterli olamayacağını düşünerek komşu vilayetlerle diyaloga geçmişler, Doğu Anadolu'nun kaderini tayin etmek ve bölgenin bütünlüğünü sağlamak için doğu vilayetlerinden ve Trabzon'dan gelen delegelerle Erzurum Kongresi'ni toplamışlardı. Bu kongreye Mustafa Kemal Paşa'nın katılarak başkan seçilmesi, çalışmaların genişleyerek bütün Osmanlı ülkesini içine almasını sağlamıştır. Ayrıca, Mustafa Kemal Paşa'ya destek verilmesi, Millî Mücadele Hareketi'nde Erzurum'un yerini göstermesi açısından önemlidir. Erzurum'da iki ay kalan Mustafa Kemal Paşa, hareketi için önemli kararları burada almış, hareketin teşkilâtını ve planını burada uygulamaya başlamıştır.

Bütün bu çalışmalarda 15. Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa'nın payı büyük olmuştur. Karabekir Paşa, Erzurum'a geldiği günden itibaren halka yakın ilgi göstermiş, onların sevgisini kazanarak bölgedeki düzeni sağlamış ve Şark Harekâtı ile Sevr Antlaşması hükümlerini geçersiz kılmıştır. Bu sebeple, Millî Mücadele'de Erzurum'un yerini ve konumunu belirleyen en önemli unsurlardan biri de Kâzım Karabekir Paşa'nın çalışmalarıdır.

Millî Mücadele'de Erzurum denilince akla gelen önemli argümanlardan biri de *Albayrak* gazetesi ve yayın kuruludur. Gazete, mütarekeden sonra yayına başladığı günden itibaren halkı millî birlik etrafında toplamaya çalışmış, Kâzım Karabekir Paşa'ya destek vermiş ve sonradan da Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin yayın organı haline gelmiştir. Vilâyât-ı Şarkkiye'nin kaderi ile yakından ilgilenererek halkı siyasi gelişmelerden haberdar eden gazete, 1920 yılından itibaren doğudan gelen Bolşevik fikirlerinin etkisi altında kalmış, bu da Erzurum'da istenmeyen bazı olayların meydana gelmesine sebep olmuştur. "Erzurum Erzurumlularındır", ve "Halk Hükûmeti Kurmak" fikirleri bu dönemde gazete yayın kurulu tarafından gündeme getirilmiş, fakat bu zararlı faaliyetler

Mustafa Kemal Paşa ve Kâzım Karabekir Paşa'nın çalışmalarıyla önlenmiştir. TBMM'deki Erzurum milletvekillerinin Ankara'daki ve Erzurum'daki çalışmaları, Erzurum'un 1923 yılından sonraki durumunu belirlemiştir. Celâleddin Arif Bey, Hüseyin Avni Bey ve Raif Efendi, Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti'nin temelinde muhalefeti oluşturmuşlardır diyebiliriz.

Millî Mücadele boyunca uluslararası platformda Ermeni isteklerine ve iddialarına Erzurum'dan hemen cevaplar verilmiştir. Bogos Nubar'ın da belirttiği gibi, Erzurum'u elinde bulunduran bütün Türkiye'ye hâkim olabilirdi ve Erzurum bunun farkında idi. İtilâf devletlerinin Anadolu'da gerçekleştirdikleri haksız işgaller, İzmir, Antep, Urfa, Maraş ve İstanbul'un işgallerine karşı yapılan mitinglerle tepkiler gösterilmiş ve bunun için halkın heyecanı her zaman ayakta tutulmuştur.

Bir İngiliz diplomatının deyimiyle Mustafa Kemal Paşa, Samsun'da doğmuş, Erzurum'da hayat bulmuştur. Millî Mücadele Hareketi de Erzurum'da doğmuş, burada büyümüş ve bütün Anadolu'ya yayılmıştır.

Kaynaklar / References

Arşiv Kaynakları¹¹⁸

Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi (TİTE)

Cumhurbaşkanlığı Arşivi (C.A.)

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.)

BOA. A.VRK. (Sadaret Evrak Kalemi Evrakı)

BOA. BEO. (Babıali Evrak Odası Evrakı)

BOA. BEO. Vilâyetler Gelen-Giden Defterleri

BOA. DH. İ. UM. (Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı)

BOA. DH. KMS. (Dahiliye Nezareti Dahiliye Kalem-i Mahsus Evrakı)

BOA. DH. ŞFR. (Dahiliye Nezareti Şifre Evrakı)

BOA. MV. (Meclis-i Vükela Mazbataları)

Milli Savunma Bakanlığı Askeri Tarih Arşivi (ATASE.)

Resmi ve Süreli Yayınlar

Albayrak

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi¹¹⁹

Hadisat

Hakimiyet-i Milliye

İkdam

İleri

İrade-i Milliye

Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri (MMZC.)

TBMM. Zabıt Cerideleri (TBMM. ZC.)

Tevhid-i Efkâr

Vakit

Araştırma ve İnceleme Eserler

Akbulut, Dursun Ali. "Erzurum Kongresi'nin Son Günü", *Atatürk Üniv. Atatürk İlkeleri ve İnk. Tar. Enst. Dergisi*, I/3, (19 Mayıs 1989), s. 41-65.

¹¹⁸ Belge numaraları dipnotlarda gösterilmiştir.

¹¹⁹ Sayı ve belge numaraları dipnotlarda gösterilmiştir.

_____. "Şark Harekâtı Öncesi Celaleddin Arif Bey'in Erzurum'a Gelişi ve Erzurum'da Bazı Hadiseler", *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi*, C. I, S. 3, Erzurum: 1989, s. 66-100.

_____. *Albayrak Olayı*, Erzurum: 1991.

Akgün, Seçil. *General Harbord'un Anadolu Gezisi ve Ermeni Meselesine Dair Raporu*, İstanbul: 1981.

Altunay, Ahmet Refik. *Kafkas Yollarında*, Yayına Hazırlayan: Yunus Zeyrek, Ankara: 1981.

Araştırma Grubu, "Türkiye'de Kurulmak İstenen Amerikan Mandası, General James G. Harbord'un Gizli Raporu", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, C. V, Sayı: 33 (Haziran 1970), s. 10-14;

Aslan, Yavuz. "Erzurum'da Ermeni Mezâlimi Hakkında Katarcızâde Hacı Mustafa'nın Hatıraları", *Atatürk Üniv. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi*, C. 1, S. 6, Erzurum: 1993, s. 89-103.

_____. "Millî Mücadele Yıllarında Erzurum'da Halkı Bilinçlendirme ve Bilgilendirme Faaliyetlerinde Önemli Bir Tiyatro: İbret Yeri", *9. Uluslararası Atatürk Kongresi*, (Amasya, 12 Kasım 2019) Ankara: 2020, C. 3, ss. 2563-2601.

_____. *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, Ankara: 2007.

Atatürk, Mustafa Kemal. *Nutuk*, 3 Cilt, Ankara: MEB Yay., 1987.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I, Ankara: 1961.

Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri, IV. Ankara: 1991.

Aydoğan, Erdal, Özkan, Asaf. "Erzurum Muhâfaza-i Mukaddesât ve Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 21, S. 1 (2011), ss. 315-338.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı, Bakanlar Kurulu Kataloğu, C. I, II, Ankara: 1985.

Baykal, Bekir Sıtkı. *Erzurum Kongresi ile İlgili Belgeler*, Ankara: 1969.

Bayrak, Muammer. "Birinci Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisinde Erzurum Milletvekilleri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Erzurum: 2017.

Baytok, Taner. *İngiliz Kaynaklarından Türk Kurtuluş Savaşı*, Ankara: 1970.

Bayur, Yusuf Hikmet. "Mustafa Suphi ve Millî Mücadeleye El Koymaya Çalışan Başlı Dışarda Akımlar", *Bellekten*, XXXV/140, s. 587-654.

Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk (1916-1922), Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2003.

Bıyıkoğlu, Tevfik. *Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, Ankara: 1962.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3.Ordu Harekâtı, C. II, Ankara: 1993.

Çil, Yücel. *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeleler*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2005.

Çoker, Fahri. *Türk Parlamento Tarihi: Millî Mücadele ve TBMM I. Dönem (1919-1923)*, C. 3, Ankara: 1995.

- Dayı, S. Esin. "15. Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa ve Erzurum'un Batı Anadolu'daki Millî Mücadele'ye Destekleri", *Atatürk Ün. Ata. İlk ve İnk. Tar. Enst. Dergisi*, S. 3 (1991 Yılı), s. 45-55.
- _____. *Erzurum Kongresi ve Elviye-i Selâse Meselesi*, Erzurum: 1997.
- Demircioğlu, Asuman. "Süleyman Necati Güneri", Atatürk Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum: 1992.
- Dursunoğlu, Cevad. *Millî Mücadelede Erzurum*, Ankara: 1946.
- Duru, Orhan. *Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları*, İstanbul: 1978.
- Eken, Halit. *Bir Millî Mücadele Valisi ve Anıları Kapancızade Hamit Bey*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2008.
- Erdeha, Kâmil. *Millî Mücadelede Vilâyetler ve Valiler*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1975.
- Erden, Ömer. "Millî Mücadele Döneminde Erzurum Valisi Münir Bey", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 54 (2015), ss. 653-674.
- Erim, Nihat. *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, Cilt: 1 (Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları), Ankara: 1953.
- Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyesi*, Yayına Hazırlayan: H. Erdoğan Cengiz, Ankara: 1983.
- Ertürk, Hüsametdin. *İki Devrin Perde Arkası*, Yayına Hazırlayan: Samih Nafiz Tansu, İstanbul: 1964.
- Goloğlu, Mahmut. *Erzurum Kongresi*, Ankara: 1968.
- Güllü, Ramazan Erhan. "Mondros Mütarekesi'nin Ardından Ermeni ve Rum Patrikhanelerinin İşbirliği (30 Ekim 1918 - 11 Ekim 1922)" *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XXV, S. 75, Ankara, Kasım 2009, ss. 575-605.
- Güneri, Süleyman Necati. *Hatıra Defteri*, Hazırlayan: Ali Birinci, İstanbul: 1999.
- Harb Tarihi Vesikaları Dergisi* (HTVD.), Yıl: 7 (Mart 1958), S. 23, Vesika No: 587.
- Jaeschke, Gotthard. *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, Ankara: 1991.
- Kansu, Mazhar Müfit. *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk ile Beraber*, C. I, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.
- Karabekir, Kâzım. *Doğunun Kurtuluşu, Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu Sarıkamış, Kars ve Ötesi*, Yayına Hazırlayan: Enver Konukçu, Erzurum: 1990.
- _____. *İstiklal Harbimiz*, İstanbul: 1990.
- Kırzioğlu, Fahrettin. "Erzurum Kongresi Beyannamesini İmzalayan 45 Mümessil", *Kültür ve Sanat*, S. 5 (Ocak 1977), s. 153-159.
- _____. *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, 3 Cilt, Ankara: 1993.
- _____. *Millî Mücadelede Kars*, I. Kitap, Belgeler, İstanbul: 1960.
- Kocaoğlu, Bünyamin. *Mütareke Döneminde İttihatçılık*, İstanbul: 2007.
- Konukçu, Enver. *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Ankara: 1992.

- Küçükkuşurlu, Murat. *Erzurum Belediyesi Tarihi*, I, İstanbul: 2008.
- McCarthy, Justin. *Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus*, Çeviren: İhsan Gürsoy, Ankara: 1995.
- Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu (1500-1927)*, Hazırlayan: Cem Behar, D.İ.E. Tarihi İstatistikler Dizisi, C. II.
- Öğün, Tuncay. *Unutulmuş Bir Göç Trajedisi Vilâyât-ı Şarkıye Mültecileri (1915-1923)*, Ankara: 2004.
- Önal, Sami. *Millî Mücadele'de Oltu*, Ankara: 1968.
- Sakin, Orhan. *Osmanlı'da Etnik Yapı ve 1914 Nüfusu*, İstanbul: Ekim Yayınları, 2008.
- Selvi, Haluk, Cırık, Bülent. *Millî Mücadelede TBMM'ye Anadolu'dan Çekilen Telgraflar*, Ankara: TBMM Yayınları, 2020.
- Selvi, Haluk. "Büyük Millet Meclisi'nde Celâleddin Arif Bey (1875-1930)", Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum: 1994.
- _____. *İşgal ve Protesto*, İstanbul: Değişim Yayınları, 2007.
- _____. *Millî Mücadelede Erzurum*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2000.
- Şahin, Enis, Yavuz, Fikrettin. "İngiliz The Times Gazetesi'ne Göre Erzurum'un Ruslar Tarafından İşgali (1916)", *Atatürk Üniversitesi Atatürk Dergisi*, C. 5, S. 3, (Ocak 2007), ss. 15-51.
- Şahin, Enis. "Birinci Dünya Savaşı'ndan Sonra Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Vilâyât-ı Şarkıyye'deki Yardım Faaliyetleri-İleri Gazetesi'ne Göre-", *Atatürk Üniv. Ata. İlk. ve İnk. Tar. Enst. Dergisi*, C. I, S. 6 (Erzurum 1993), s. 58-70.
- Şahin, Enis. "Mondros Mütarekesi'nden TBMM'nin Kuruluşuna Vilâyât-ı Şarkıyye'de Cemiyetleşme", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Editörler: Safiye Kıranlar, Eminalp Malkoç, İstanbul: 2019, ss.65-93.
- Şahin, Enis. "Vilâyât-ı Şarkıyye Meselesi", *Tarih Yolunda Bir Ömür Prof. Dr. İsmail Özçelik'e Armağan*, Ankara: 2019, ss. 187-209.
- Şahingöz, Mehmet. "İzmir, Maraş ve İstanbul'un İşgali Üzerine Yapılan Protesto ve Mitingler", Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: 1986.
- _____. *Ali Rıza Paşa Hükûmeti'nin İstifası ve Tepkiler*, Ankara: 1996.
- Tarih Vesikaları*, C. I, S. 2 (Ağustos 1941) s. 83-88
- TDV İslam Ansiklopedisi. Cevdet Küçük. C. 11. İstanbul: 1995.
- Tosun, Ulvi Ufuk. "Erzincan ve Erzurum'da Ermeni Vahşeti (1918)", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 19, S. 1 (2015), s. 1-10.
- Türk İstiklâl Harbi*, III, Doğu Cephesi, Ankara: 1995.
- _____. *İdari Faaliyetler*, C. VII, Ankara.
- Tverdohlebov, *Gördüklerim Yaşadıklarım (Erzurum 1917-1918)*, Ankara: 2007.
- Uras, Esat. *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul: 1987.

Yüce Yurttan Yükselen Ses: Albayrak (1919-1921), Tıpkı Basım ve Yeni Türk Alfabesiyle, Yayına Hazırlayanlar: Dursun Ali Akbulut, Yavuz Aslan, Betül Aslan, Tolga Başak, Ömer Erdem, Alaattin Uca, Ali Servet Öncü, Mevlüt Yüksel, Erzurum: 2009.

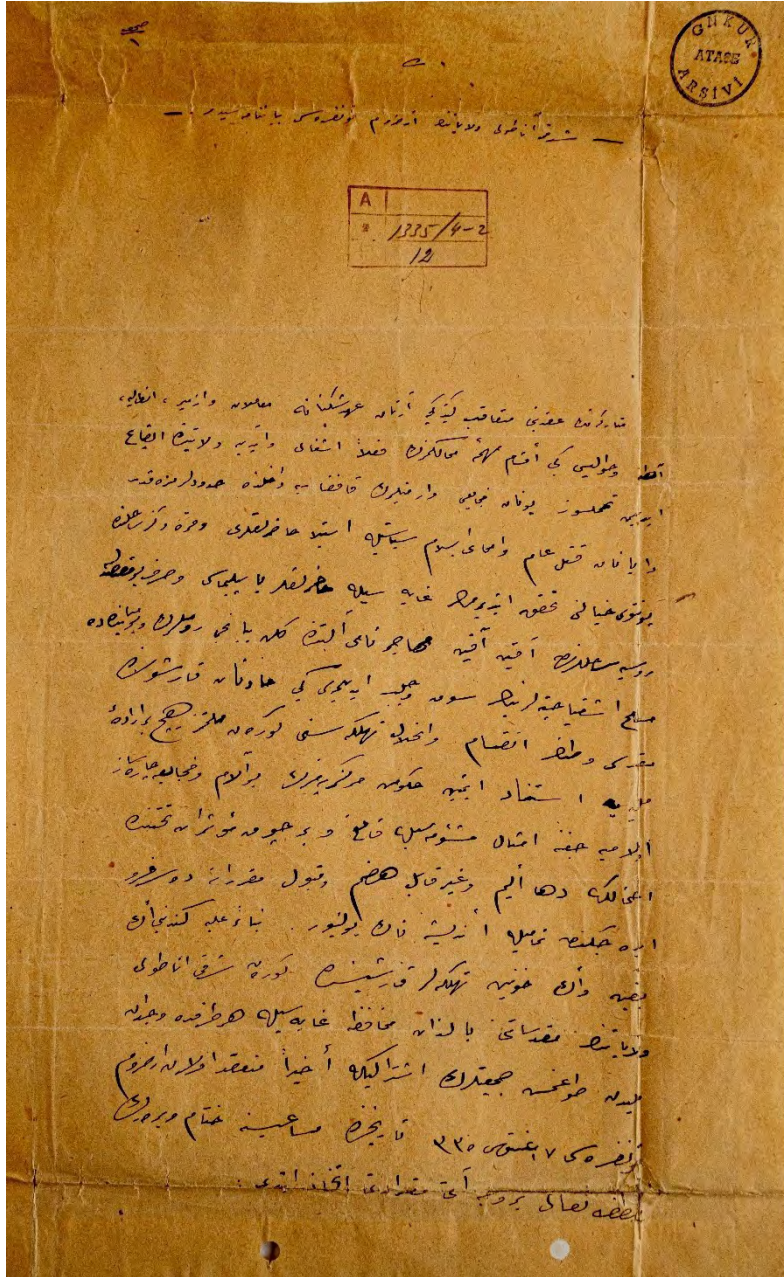
Yüksel, Mevlüt. "I. Dünya Savaşı'nda Erzurum'un İlk İşgal Günleri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C. 15, S. 37, 2010, ss. 259-287.

İnternet Kaynakları

<https://www.msb.gov.tr/SehitVefat/SehitListesi?page=1&il=ERZURUM&Harp=KURTULU%C5%9E%20SAVA%C5%9E%20%281919-1922%29&Cephe=Tumu&Sinif=Tumu&Rutbe=Tumu>

TBMM Kütüphane ve Dokümantasyon Dairesi Başkanlığı Arşivi, İstiklal Madalyaları/
https://apps.tbmm.gov.tr/arsiv_dis_kullanici/ARSIV_MADALYAlist.php?cmd=search&t=ARSIV_MADALYA&psearch=erzurum&psearchtype=OR. Erişim Tarihi: 19.12.2022.

EK 1. Erzurum Kongresi Kararları (23 Temmuz 1919 ile 7 Ağustos 1919 arasında toplanan Erzurum Kongresi'nde alınan kararlar. (Millî Savunma Bakanlığı Arşiv ve Askerî Tarih Daire Başkanlığı, ATA-ZB-102/1-4) (Temin: Cumhurbaşkanlığı Millet Kütüphanesi, Millî Mücadele Sergisi))

12-1
1335/4-2
GNKUR
ATASE
KOSINI

۱- طرز و روی رعایت و محاکمه و ایلان شده نامی در سینه ایروم
سینه ایروم ، دیار کبر ، معوره لغزیز ، و نه ، تبلیس و برای دیگره اقمه
الویه مستقیمه (سج) سبب و برای ایلان بدیکرین حاله عثمانیه در ایروم
اصناف تصور ایروم به بکدر
ساعت و نوبت ، آنک تکی بود و مقدار حق عیبه مقصد
حق اتحاد اید ، برآمده یا سالیانه بالجمعه عند اسامیه بدیکرین تکی
مستقل پس مذکور ای بدستور در ضمیمه عرقه و اجتماعه برین عیاط
اور کرده شد .

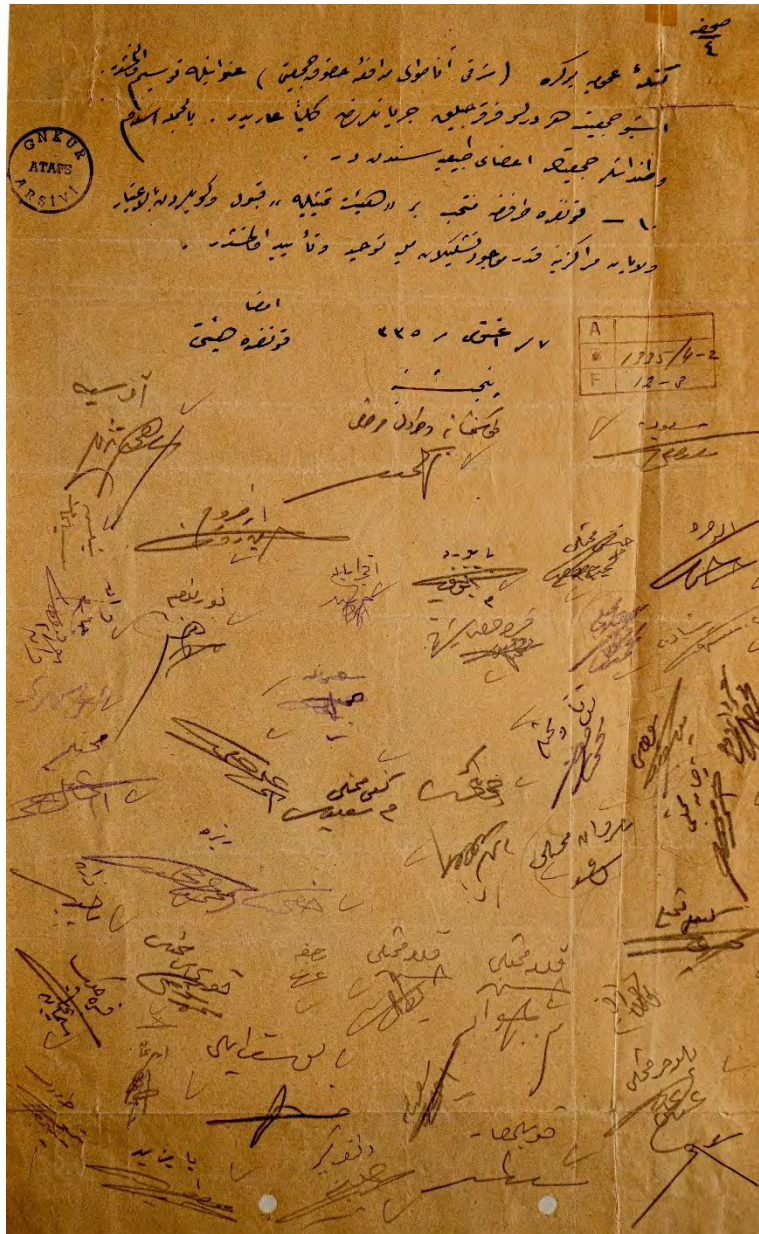
۲- عتای و شرف تاجی و استعداد بزرگ تأسیس و مقام شرف
صوفیه صوفی ایروم تکی سیدی عالی داره سیدی عالم تکیه اسامیه
۳- که در اشغال و خدمت و سینه و سینه تکی عتایه مطرف
تکی ایروم عیاط مستأخره و مقادیر اسامیه بکدر . حکایت
سیاسیه و وزارت اجتماعی من اولی صوفیه عند فرستایی
بای برقم امتیازیه اعصای بکول ایروم حکایت .

۴- حکایت و کلامت بک بر تقییه دولی فارسیست برادران
اصطلاح تکی ایروم کوره مقام عتایه و سینه و سینه و سینه
مستوریت و معوقه سیدی خاص تکی و مقادیر اتحاد اولی .

۵- و طرز و راه و روی بکدر یا تکی غیر عند سینه سینه تکی
و نه عثمانیه اید مؤید معوقه سینه سینه سینه سینه سینه سینه
جایه بر صوفیه صوفی ذاتا تقضایه و سینه عتایه سینه و سینه
قانونیه فرود و المعز بر سینه قانونیه فرق قاعده عملیه سینه و سینه

اولی .

۲- دول استادیجه سینه سینه ایروم سینه سینه سینه سینه
تا بجزده کی عدد و سینه قانونیه و سینه سینه سینه سینه سینه

EK 2. Erzurum Kongresi'nin Mührü (3,7 cm çapında olan mühür, sarı madenden yapılmıştır. Mahfazanın dışı bordo cilt bezi ve deri ile, içi ise krem renkli kadife astar ile kaplanmıştır. Üzerinde üç satır yazı bulunan mühürde üstte "Erzurum Şubesi", ortada iki çiçek motifi arasında "1335", en altta ise "Vilayât-i Şarkiyye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti" yazmaktadır. ErzurumKongresi'nde alınan kararların altına bu mühür basılmıştır. (TBMM, Kurtuluş Savaşı Müzesi (I. TBMM Binası), Env. No: 3244) (Temin:Cumhurbaşkanlığı Millet Kütüphanesi, Millî Mücadele Sergisi))

EK 3. Kâzım Karabekir, Doğu Cephesi Komutanlığı sırasında. (TTK Arşivi)

EK 4. Kâzım Karabekir Erzurum'da yetim çocuklarla. (TTK Arşivi)

EK 5. 9'uncu Ordu Müfettişi Mustafa Kemal Paşa Erzurum Kongresi öncesi delegeler ile, Erzurum, 5 Temmuz 1919.

EK 6. Erzurum Kongresi için hazırlıklar yapılırken, Erzurum, 5 Temmuz 1919.

EK 7. Amerikalı General James Harbord'un Erzurum ziyareti, Erzurum, 25 Eylül 1919.

Yazar Hakkında / About Author

**Prof. Dr. Haluk SELVİ | Sakarya Üniversitesi |
hselvi[at]sakarya.edu.tr | ORCID: 0000-0003-3669-8378**

1971 Yozgat/Sorgun doğumlu Haluk Selvi, 1992'de Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden mezun olmuştur. Aynı üniversitenin Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiye Cumhuriyeti Tarihi alanında yüksek lisansını, "Birinci TBMM'de Celaleddin Arif Bey" başlıklı tezi savunarak tamamlamıştır. 1998 yılında "Millî Mücadelede Erzurum (1918-1923)" başlıklı teziyle, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünden doktor unvanını almıştır. 2005'te doçent, 2010 yılında profesör olmuştur. 1994-1998 yılları arasında Celal Bayar Üniversitesi'nde öğretim elemanı olarak çalışmıştır. Selvi, 2002-2019 yılları arasında Sakarya Üniversitesi Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi Müdürlüğü görevini yürütmüştür. 1999'dan bu yana Sakarya Üniversitesi Tarih Bölümü öğretim üyesidir. 2016 yılında seçildiği Türk Tarih Kurumu Bilim Kurulu üyeliği halen devam etmektedir. Selvi'nin Millî Mücadele Tarihi ve Türk-Ermeni ilişkileri ile ilgili yayınlamış bazı çalışmaları şunlardır: Millî Mücadelede Erzurum (Ankara 2000), Birinci Dünya Savaşı'ndan Lozan'a Ermeni Sorunu (Sakarya 2003). İşgal ve Protesto: İzmir'in İşgali ile İlgili Protesto Telgrafları (Sakarya 2006). Bir Ermeni Komitecinin İtirafı (İstanbul 2010). Ermeni Komitacıların Gizli Mektupları (İstanbul 2011). Millî Mücadelede İlk İşgaller İlk Direnişler (İstanbul 2009). Sultana Suikast (İstanbul 2013). Sorularla Türkiye Cumhuriyeti Tarihi (İstanbul 2015). Millî Mücadelede TBMM'ye Anadolu'dan Çekilen Destek ve Tebrik Telgrafları (TBMM Yayınları, Anlara 2020). Bin Yıllık Maziden Geleceğe Bakış: Türk-Ermeni İlişkileri (Ankara 2023).

**Prof. Dr. Haluk SELVİ | Sakarya University |
hselvi[at]sakarya.edu.tr | ORCID: 0000-0003-3669-8378**

Haluk Selvi, was born in 1971 in Yozgat/Sorgun, graduated from the Department of History at Atatürk University, The Faculty of Arts and Sciences in 1992. He completed his master's degree in the History at the same university in 1994, defending the thesis titled "Djelaleddin Arif Bey At First TBMM". In 1998, he received his Ph.D from Atatürk University, Department of History with the thesis titled "Erzurum in the National Struggle (1918-1923)". He became an associate professor of history in 2005 and a professor in the same field in 2010. Between 1994 and 1998, he worked as an academic staff member at Celal Bayar University. He was the director of the Sakarya Üniversitesi Turks-Armenians Relations Research Center (SATAMER) between 2002 and 2019. He has been a faculty member of Sakarya University since 1999. Elected in 2016, he is still a member of the Scientific Board of the Turkish Historical Society. Some of Haluk Selvi's published works on the History of the National Struggle and Turkish-Armenian relations are as follows: Erzurum in the National Struggle (Ankara 2000), The Armenian Problem from the First World War to Lausanne (Sakarya 2003). Occupation and Protest: Telegrams of Protest against the Occupation of Izmir (Sakarya 2006). Confessions of an Armenian Comitant (İstanbul 2010). Secret Letters of Armenian Comitants (İstanbul 2011). First Occupations and First Resistance in the National Struggle (İstanbul 2009). Assassination of the Sultan (İstanbul 2013). Sorularla Türkiye Cumhuriyeti Tarihi (İstanbul 2015). History of the Republic of Türkiye with Questions (İstanbul 2015). Support and Greeting Telegrams Sent from Anatolia to the Grand National Assembly of Türkiye During the National Struggle (TBMM Publication, Ankara 2020). From a Thousand Years of History to the Future: Turkish-Armenian Relations (Ankara 2023).